

Jerusalem Papers in Regulation & Governance

Working Paper No. 40
December 2011

THE GOVERNANCE OF PROTEST: VIKKI KNAFO AND THE SINGLE MOTHERS' SOCIAL PROTEST IN ISRAEL

Yossi Korazim-Körösy

School of Behavioral Science
The College of Management-Academic Studies
7 Rabin Boulevard
Rishon LeZion, 75190, Israel
Tel: +972.50.6223027
Email: Yossikorazim@gmail.com

Avishai Benish

Paul Baerwald School of Social Work and Social Welfare
The Hebrew University of Jerusalem
Mount Scopus, Jerusalem 91905, Israel
Tel. +972-2-5882225; Fax +972-2-5823587
Email: avishai.benish@mail.huji.ac.il

הפורום הירושלמי Jerusalem Forum
לרגולציה וממשליות on Regulation & Governance
האוניברסיטה העברית The Hebrew University
הר הצופים Mount Scopus
ירושלים, 91905 Jerusalem, 91905, Israel
regulation@msec.huji.ac.il :Email
http://regulation.huji.ac.il

The Governance of Protest: Vikki Knafo and the Single Mothers' Social Protest in Israel

Yossi Korazim-Körösy & Avishai Benish

Abstract: The single mothers' social protest of summer 2003 broke into the public's consciousness, after Vikki Knafo started marching from Mitzpe-Ramon, a small peripheral town in the Negev desert, to Jerusalem. Under her leadership, a protest tent city was organized for about three months on the sidewalks of the Ministries of Finance and Social Affairs.

The analysis and evaluation of social protests is a complex and multi faceted task. This paper analyses the governance of protest from Vikki Knafo's personal perspective, following an in-depth, semi-structured interview and its narrative analysis. Her story was used to analyze the protest, with special emphasis on issues of social exclusion and the dynamics of social protests.

The study has three parts. In the first one, the personal narrative is told. In the second part, the narrative is analyzed, focusing first on Vikki's personal background and on her role as the leader of the protest. This is followed by analyzing her relations with six key players in the process of the protest: The Minister of Finance; the mass media; single mothers who joined the protest; social advocacy organizations; politicians and political parties, and the absentee professionals from the public sector. The third and final part of the paper evaluates the success of the events.

Key words: Single mothers, social protest, exclusion, social justice, grassroots leadership

סיפורה של ויקי קנפו – ניתוח מאבק האמהות החד-הוריות

יוסי כורזים-קורושי ואבישי בניש

תקציר

מאבק האמהות החד-הוריות בקיץ 2003, בהנהגתה של ויקי קנפו, פרץ לתודעה הציבורית בעקבות יציאתה לצעדת מחאה ממצפה-רמון לירושלים ועיר האהלים שהיא הפעילה במשך כשלושה חודשים בקרית הממשלה.

ניתוח והערכה של מאבקים חברתיים הם משימה מורכבת ורבת ממדים. מאמר זה מנתח את ניהול המאבק מהמבט האישי של ויקי קנפו, כחקר מקרה נרטיבי, המבוסס על ראיון מובנה למחצה עימה. דרך סיפורה, אנו בוחנים את המאבק עם דגש מיוחד על שאלות של הדרה חברתית וניהול מאבקים חברתיים.

עבודתנו מחולקת לשלושה חלקים. בחלק הראשון מוצג סיפורה האישי של ויקי קנפו, כפי שהוא סופר לנו במהלך ראיון עומק. בחלק השני, אנו מנתחים את סיפורה של ויקי ואת חלקה בניהול המאבק, תחילה תוך התמקדות בדמותה ולאחר מכן, תוך בחינת יחסי הגומלין בינה לבין שישה שחקני מפתח במאבק: שר האוצר; תקשורת ההמונים; האמהות החד-הוריות שהצטרפו למאבק; ארגוני הסינגור החברתיים; פוליטיקאים ומפלגות; ואנשי מקצוע מהמגזר הציבורי שבלטו בהעדרם. בחלק השלישי והמסכם, אנו בוחנים את השאלת ההצלחה של המאבק.

מילות מפתח: אמהות חד-הוריות, מחאה ומאבק חברתי, הדרה חברתית, צדק חברתי, מנהיגות קהילתית

סיפורה של ויקי קנפו – ניתוח מאבק האמהות החד-הוריות*

א. מבוא ומתודולוגיה

מאבק האמהות החד-הוריות בקיץ 2003, בהנהגתה של ויקי קנפו, פרץ לתודעה הציבורית בעקבות יציאתה לצעדת מחאה ממצפה-רמון לירושלים ועיר האהלים שהיא הפעילה למשך כשלושה חודשים בקרית הממשלה. כותרת המחאה היתה הדרישה משר האוצר, בנימין נתניה, שיבטל את הקיצוץ החד בקצבת הבטחת הכנסה לאמהות חד-הוריות. המאבק זכה לתשומת-לב רבה מצד הציבור הרחב, מצד כלי התקשורת, הארגונים החברתיים, מגוון אנשי מקצוע, הדרג הפוליטי וכן מצד מתנדבים רבים. למרות כל אלה, פעולות המחאה והמאבק הציבורי הסתיימו ברגשות מעורבים של רוב הגורמים.

ניתוח והערכה של מאבקים חברתיים הם משימה מורכבת ורבת ממדים. מאמר זה מנתח את מאבק האמהות החד-הוריות מזווית אחת בלבד - מנקודת המבט של ויקי קנפו, הדמות היוזמת והמובילה, אשר מבחינות רבות הפכה לסמל המאבק כולו. דרך סיפורה של ויקי קנפו, המאמר בוחן את המאבק עם דגש מיוחד על שאלות של הדרה חברתית.

הראיון עם ויקי התנהל כחקר מקרה נרטיבי, מובנה למחצה ופתוח בעיקרו (Seidman, 1997; Lieblich, Tuval-Mashiach and Zilber, 1998; Clandinin and Connelly, 2000). בחקר מקרה (Case Study), הכוונה היא להבין את המקרה המיוחד על כל מורכבותו, מבלי לספר את כל הסיפור וללא הכללה מתוך מקרים רבים, אך תוך התמודדות עם הכוליות (unity) של המקרה (Yin, 1989; 1993). בכדי להבטיח שהנושאים העיקריים שעניינו אותנו לגבי מאבק האמהות החד-הוריות יכוסו בראיון, הכנו ראשי פרקים אליהם בקשנו לכוון את הראיון. ראשי הפרקים כללו את הרקע האישי והחברתי של ויקי, את חלקה במהלך המאבק ואת לקחיה הרטרופספטיביים. למרות ראשי פרקים אלה, שאפנו למינימום הכוונה של הראיון, על מנת לבחון את ההבניה האישית והספונטנית של סיפור החיים (Corradi, 1991). לאחר תמלול "סיפור החיים" חזרנו לויקי ושאלנו אותה אודות תכנים שעלו במהלך הנרטיב ולא היו ברורים לנו, או תכנים שחסרו וכן ביקשנו אותה לאשר את נוסח הנרטיב. שיטה זו של חקר מקרה, אפשרה לויקי לבטא את ה"מציאות" רבת הפנים, הפתוחה לפרשנויות שונות לגבי התנהגותה.

* **הערות המערכת:** בעקבות פרוץ המחאה החברתית של קיץ 2011 החליטה המערכת לפרסם כאן מאמר על מחאת האמהות החד-הוריות בהובלת ויקי קנפו בקיץ 2003. המאמר מעורר בצורה משמעותית סוגיות שונות של ממשליות הנוגעות בתפקיד המרכזי אשר מלאו עמותות סינגור מהמגזר השלישי כהליכי המחאה החברתית במאבק האמור. מאמר זה, שנכתב בשנת 2004, טרם פורסם למרות שהוא מופיע בסילבוסים של קורסים אקדמיים אחדים מזה שנים. חשבנו, כי למרות ההבדלים הרבים בין אירוע זה לבין פעילויות המחאה של קיץ 2011, יש מקום לפרסם כאן את המאמר – ולו כדי לתעד צד זה של המחאה החברתית בשנת 2003, אשר לא זכה להערכתנו להתייחסות אקדמית מספקת עד כה.

עבודתנו מחולקת לשלשה חלקים. בחלק הראשון – לאחר מבוא זה - מוצג סיפורה האישי של ויקי קנפו, כפי שהוא סופר לנו במהלך ראיון עומק בביתה במצפה-רמון, בחודש מרץ 2004¹. חלק זה כולל את הרקע האישי-ביוגרפי של ויקי קנפו, את נסיבות-חייה ואת תפיסות-עולמה עד לקבלת ההחלטה לצאת למאבק; שיחזור הכרונולוגיה של צעידתה לירושלים, ניהול המאבק ממאהל האמהות החד-הוריות ותהליכי סיום המאבק. בחלק השני, אנו מנתחים את סיפורה של ויקי ואת חלקה בניהול המאבק, תחילה תוך התמקדות בדמותה כמי שמגיעה משולי החברה הישראלית למרכז ובוחנים את מאפייני מנהיגותה. לאחר מכן אנו בוחנים את יחסי הגומלין של ויקי עם שישה שחקני מפתח במאבק: שר האוצר בנימין נתניהו; תקשורת ההמונים; האמהות החד-הוריות שהצטרפו למאבק; ארגוני הסינגור החברתיים שהתגייסו לסייע; פוליטיקאים ומפלגות; ואנשי מקצוע מהמגזר הציבורי. בחלק השלישי והמסכם, אנו בוחנים את השאלה: האם מאבק האמהות החד-הוריות הצליח?

ב. סיפורה של ויקי - הראיון²

1. רקע אישי

נולדתי בלוד בשנת 1960 להורים שהגיעו לארץ מטורקיה וונצואלה. כשהייתי בת שנה נולד אחי וכשהייתי בת שנתיים הורי התגרשו. עד גיל שש חייתי עם סבתא שלי בעפולה ואז אבא שלי התחתן ולקח אותנו אליו. אז עוד לא ידעתי שבת הזוג של אבא היא לא האימא האמיתית שלי. היא הייתה אימא חורגת מהסרטים. עברתי בבית שבעה מדורי גיהנום של מכות והתעללויות ואבא שלי התעלם מהן. רק בגיל 12 גיליתי שאימא שלי היא לא האימא שלי באמת. מאז היה לי רצון עז לראות את אימא שלי. התחלתי לחפש דודים וקרובי משפחה שיספרו לי עליה ושיראו לי תמונות שלה.

כשהייתי בת 16 הגיע מכתב בעברית לאבא שלי. אני במקרה ראיתי את הדואר וקלטתי מיד את המכתב בגלל שאני יודעת שאבא שלי לא קיבל אף פעם מכתב בעברית. הבנתי שזה מכתב מהאימא שלי. זו הייתה הפעם הראשונה שראיתי איך קוראים לה. הוא לא רצה שאקרא את המכתב אך התעקשתי, ולאחר שקראתי אותו אמרתי לו שאני רוצה ללכת לבקר אותה. ארזתי דברים, קמתי בחמש בבוקר, והלכתי. דפקתי על הדלת של שכן קרוב ואמרתי לו שאני נוסעת לאימא שלי ושאני צריכה כסף. הוא נתן לי 20 לירות ועם זה עליתי לאוטובוס למצפה רמון.

כשהגעתי לאימא שלי היא הייתה נשואה כבר שנה לבעל שצעיר ממנה בעשר שנים. אחרי שבוע הוא ניסה לגעת בי בלילה בזמן שישנתי. מיד קמתי והלכתי לאימא שלי, אבל היא לא עשתה עם

¹ הראיון – בן למעלה משלש שעות - הוקלט כולו, תומלל ונערך על-ידינו בשלב הראשון. במהלך הראיון, רצינו להבהיר במיוחד את השיקולים המרכזיים שהנחו את ויקי במאבקה מבחינת קביעת עקרונות המאבק, הנהגתו וניהולו. כן רצינו להבין את תהליכי קבלת ההחלטות בקרב מעגלי התמיכה האישיים, הארגוניים והפוליטיים, אשר הפכו לשותפים למאבק ברמות אינטנסיביות שונות בשלבי המאבק השונים. ויקי קנפו קראה את הטיוטא הראשונית, עדכנה והבהירה פרטים במקומות אחדים על-פי בקשתנו וכן במקומות שהיא הרגישה צורך בכך. לפיכך, הנוסח המתפרסם להלן אושר על-ידיה כמשקף נאמנה את סיכום הראיון.

² חלק זה של המאמר כולל את החלקים בראיון המביאים את סיפורה של ויקי - הרקע למאבק ותיאור פרטי המאבק מהציאה לירושלים ועד לסיומו. דברי הסיכום של ויקי בראיון, משולבים כציטוטים בחלק השני והשלישי של המאמר במקומות הרלוונטיים.

זה שום דבר. לא רצתה לוותר על בעלה. אז החלטתי שאני לא נשארת שם ובהזדמנות הראשונה שהייתה, עוד באותה שנה, חזרתי לסבתא שלי. בגיל 16 נשרתי מהלימודים, ורק עשרים שנים מאוחר יותר, במסגרת קורס להשלמת השכלה של שירות התעסוקה, השלמתי 12 שנות לימוד.

בגיל 18 התגייסתי לצבא. שרתתי כפקידה פלוגתית בבה"ד 1. שם הכרתי את בעלי הראשון. התחתנו ונולד לנו ילדי הראשון. גרנו במצפה רמון שלוש שנים והתגרשנו. לאחר מכן הכרתי את בעלי השני, שהיה איש קבע במג"ב. עברנו לגור בעפולה בגלל שהוא שירת בגינין ושם נולדה לנו הילדה. עבדתי ב"תדיראן" בהרכבת מקררים במשך שש שנים, כעובדת מן השורה. במקביל טיפלתי בילדים בבית - כצהרון - ובערב עשיתי ביביסיטר. שנינו עבדנו והיו לנו בית וחסכוניות. לא היינו עשירים אבל גם לא היינו בשכבות הנמוכות. אבל בעלי והילד שלי מהנישואים הראשונים לא הסתדרו. זה הגיע למצב שבעלי אמר לי: "או אני או הילד". לא הייתי מוכנה בשום פנים ואופן לוותר על הילד והתגרשנו. לקחתי את המשכנתא עלי ואת גידול הילדים. מיום הגירושים, בעלי לחץ עלי לחזור. בגלל שראיתי שאני לא מצליחה להתמודד לבדי - חזרתי, אך לא התחתנו מחדש. אז נולד לנו ילד נוסף.

אז התחילה גם הנפילה האמיתית. בן הזוג שלי הציע, בערמה, שנמכור את הבית בעפולה ונעבור למצפה רמון, ובמה שנחסוך נפתח עסק ונתפרנס. הוא שכנע אותי להעביר את הבית על שמו כדי שנהיה זכאים לדיור מסובסד במצפה-רמון. ברגע שעשיתי את זה הוא אמר לי "קחי את הילדים שלך, והחוצה!". ככה מצאתי את עצמי בלי כלום ברחובות עם תינוק, נודדת בין חברים ומכרים. הילד הגדול שלי ישן בקן של השומר הצעיר. רק אז למדתי מה זה "שירותי רווחה". אמרו לי: "לכי לרווחה ושיסדרו לכן שלך מקום". הם הציעו להעביר אותו למשפחה אומנת, אך אני רציתי שיעזרו לי בשכר דירה ושהוא ישאר איתי. כשראיתי שלא עוזרים לי, החלטתי לשלוח מכתב לנשיא המדינה, עזר וייצמן, ולספר לו על המצב שלי. מיד עם קבלת המכתב שלי בלשכת הנשיא, התקשרו אלי מהרווחה...

רציתי לחזור למצפה-רמון משום שזה המקום היחיד בו ניתן לקבל דיור סוציאלי עם תחושה של קהילה - לא בשכונה מיוחדת שמרכזת בתוכה פשע וסמים. וכך, ביולי 1998 חזרתי שוב למצפה-רמון. הגעתי עם מזוודות ועם שלושה ילדים. למזלי, נשאר לי מעט חסכוניות מהגירושים ואתם התחלתי מחדש. בתוך שבוע כבר הייתה לי עבודה. התחלתי לטפל בתינוק. מאוחר יותר התחלתי לעבוד באופן מסודר בבסיס "רמון" כמבשלת בגנים. עבדתי בין 8:00 – 12:00 או 13:00, הגעתי הביתה, הכנתי צהרים ואחר הצהרים טיפלתי במשפחה שבה האם נפטרה. בנוסף, עשיתי ביביסיטר לילדים ועבדתי במשק בית.

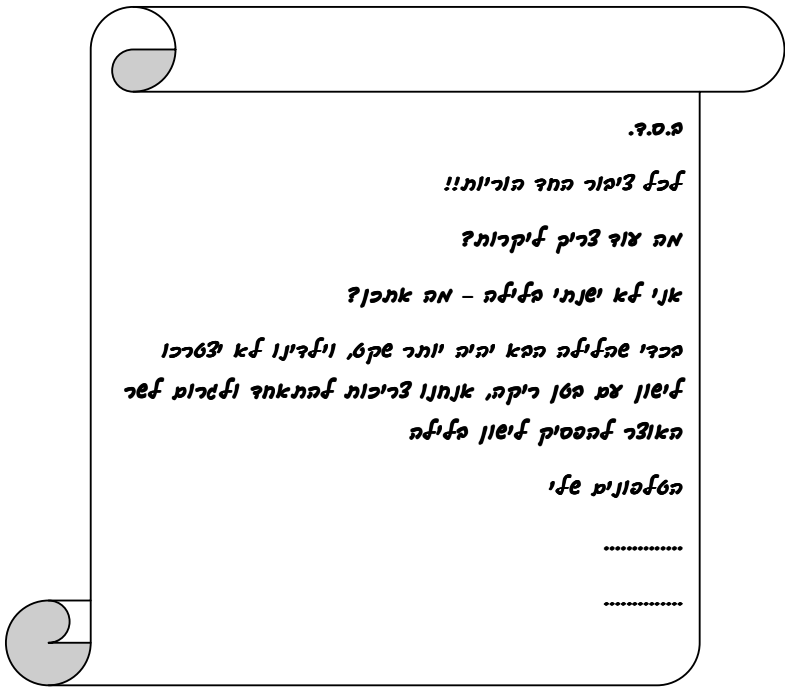
בגלל שההכנסה שלי היתה נמוכה קיבלתי מביטוח לאומי "השלמת הכנסה", שניתנת לכל מי שעובד ומשתכר נמוך. אבל חייתי והסתדרתי עם זה. את כל ההכנסות וההוצאות רשמתי במחברת מסודרת. לא השתמשתי בכרטיסי אשראי וכל צ'ק שיצא היה רשום במחברת. תכננתי כל חודש. מה שנחשב ל"מותרות" חילקתי לתשלומים ועד שלא גמרתי משהו לא התחלתי חדש.

ואז התחיל המיתון. למשפחות כבר לא היה כסף לביביסיטר. במשפחה שטיפלתי, הילדים גדלו ולא היו צריכים אותי. כך שנשארת רק עם העבודה המסודרת שלי בצבא ועם השלמת

ההכנסה. הבנתי שהולך להיות קשה ואספתי את הילדים ואמרתי להם שחייבים להצטמצם: במקום עוגיות ב- 12 שם נסתפק עוגיות ב- 5 שקלים, במקום פיתות או לחמניות – לחם אחיד. בסה"כ עדיין יכולתי להסתדר. לקראת הקיץ היה אירוע משפחתי ורציתי לשלוח את הילדים לקייטנה. לקחתי הלוואה, כמו שעשיתי בעבר. ביוני נכנסתי לבנק והוצאתי תדפיס. לתדהמתך, גיליתי שקיצצו לי 1130 שקל מהבטחת הכנסה של הביטוח הלאומי. הייתי בהלם מוחלט! ידעתי שהולכים להיות קיצוצים כבר מינואר, אבל לא ידעתי כמה. כמו אצל כל בן אדם: "עד שזה לא נוגע - זה לא פוגע!".

2. הצעידה לירושלים

הגעתי הביתה ולא הצלחתי לתפקד. התחלתי לעשות חישובים. כבר לפני הקיצוצים הייתי במצב קשה ולא הצלחתי למצוא עבודות נוספות בגלל המיתון. החלטתי לאסוף נשים חד-הוריות נוספות ממצפה-רמון, שנעלה לירושלים כמו הנכים, נעשה אוהל מחאה ונשבות רעב. בפעם הראשונה בחיי התישבתי לכתוב כרוז בכתב-יד:

עשיתי חמישה עשר עותקים בכתב-יד ויצאתי בלילה לתלות אותם בכל מיני מקומות מרכזיים ביישוב. בבוקר, כשקמתי, הגיעו אלי הביתה דרך המודעות 10 נשים. הלכנו יחד ליושבת ראש נעמ"ת במצפה-רמון שיצרה קשר עם אחיה - עמיר פרץ, יו"ר ההסתדרות. הוא אמר לנו שאם נגיע לירושלים הוא מוכן לדאוג לאוהל ולאוכל בימים הראשונים. לאחר מכן התקשרתי לרווחה וביקשתי לקבל את שמות המשפחות החד-הוריות במצפה, אך הם סירבו לתת פרטים בטענה שזה חסוי.

הלכנו גם לראש המועצה והוא אמר לנו שהוא מוכן לתרום אוטובוס לנסיעה לירושלים. הוא הציע לנו לערב את התקשורת ונתן לי מספרי טלפון של כתבי רדיו וטלוויזיה. התקשרתי לויקו אטואן – כתב לענייני רווחה של ערוץ 1 של הטלוויזיה מהדרום. הבנו גם שצריך לקבל אישור מהמשטרה. תחילה אמרו לי שלא צריכה להיות בעיה, אבל פתאום חזרו אלי ואמרו שאין אישור משום שאמורה להיות הפגנה אחרת. הלכתי למרכז העיר ועדכנתי את האנשים שלא קיבלנו אישור. התמרמרתי שהזמן מתבזבז ואמרתי: "אין לי זמן אז אולי אלך ברגל". עד היום אני לא יודעת למה אמרתי את המשפט הזה. אפילו לא ידעתי כמה קילומטרים זה ממצפה-רמון לירושלים. האנשים מסביבי התחילו לצחוק עלי, ואז התחילו אצלי הכבוד והנחישות ואמרתי: "אני אראה לכם מה זה... אני הולכת ברגל! ולא רק שאני אגיע לירושלים אני אדפוק בדלת של ביבי נתניהו והוא יקבל אותי".

חזרתי הביתה והתקשרתי לויקו אטואן מערוץ 1 ואמרתי לו שאני הולכת ברגל. גם הוא צחק עלי. אבל כשהוא הבין שאני רצינית, הוא אמר לי שהוא כבר מגיע. בהתחלה לא הבנתי מה מיוחד בזה. אחרי הראיון הראשון אתו התקשרו אלי אנשים רבים והציעו תרומות. אמרתי שאני לא רוצה תרומות, רק שביבי יחזור בו.

יצאתי למסע הרגלי לבד. לקחתי דגל ישראל. רציתי לומר בזה שזו המדינה שלי ושאין לי ארץ אחרת! המדינה חייבת לדאוג לי! לקחתי תרמיל עם בקבוק מים, סיגריות, הטלפון הנייד עם המטען ותחליב הגנה מפני קרינה. יצאתי בשעה 8:30 בבוקר. לא תכננתי יותר מזה. לא ידעתי עד איפה אני מגיעה כל יום. ידעתי רק שאני הולכת! ראינו אותי מ'רדיו דרום' ומערוץ 1 כשהגעתי לכלא 'נפחה' ומשם המשכתי. חברים השאירו לי בקבוקי מים ליד תמרורים בדרך. בשעה 4 אחר-הצהרים, כשהייתי ליד שדה בוקר, התקשרה אלי מכרה ממצפה-רמון ושאלה אותי איפה אני ישנה. אמרתי שאישן באחת מתחנות האוטובוס בדרך. היא יצרה קשר עם קרובי משפחה שלה במרחב-עם – ישוב קהילתי חדש בדרום - והם הסכימו לארח אותי.

למחרת יצאתי בשעת בוקר מוקדמת והחלטתי שאני מגיעה לבאר שבע. ליד רמת חובב לפתע הגיע אלי אמבולנס. מסתבר שמישהו ראה אותי הולכת מיובשת והזמין אותנו. מיד אמרתי שאני לא הזמנתי אמבולנס כי חששתי שיחייבו אותי בתשלום. אז הוא נסע ואני המשכתי. כמו כל היומיים הראשונים צעדתי לבד, חוץ מתקשורת שהגיעה לצלם כמה דקות ביום. אבל ברמת חובב כבר הרגליים כאבו מאוד. הסוללה של הטלפון הנייד נגמרה והתחיל להחשיך. בכל זאת, החלטתי שאני ממשיכה. ריחפתי. כבר לא הרגשתי כלום. עברתי את סף-הפחד ואת סף-הכאב. ליד הכניסה לבאר שבע ראה אותי חבר ממצפה-רמון ושאל אותי איפה אני ישנה. אמרתי שאני לא יודעת. הוא

הלך ושכר לי חדר במלון 'נאות מדבר' בבאר-שבע. שם עשיתי את הלילה השני. זו פעם הראשונה שהייתי בבית מלון בלי הילדים שלי.

ביום השלישי כבר לא הייתי לבד. יהודה אלוש מארגון "זעקת כל העם" ויואל מרשק מ"הסתדרות הקיבוצים" החלו ללוות אותי. זה היה יום שישי. במהלך הדרך התקשר אלי מישו שהציג את עצמו כרב הראשי לישראל וביקש ממני להפסיק לצעוד ביום שבת. החלטתי שאעשה הפסקת שבת. הגעתי לקריית-גת ושם אספו אותי לקיבוץ בארי. רופא הגיע לבדוק אותי וטיפל לי ביבלות. נשארתי שם גם ביום הרביעי שהיה יום שבת.

למחרת, ביום החמישי לצעידה החזירו אותי לנקודה שבה סיימתי לצעוד והמשכתי ללטרון. ישנתי בקיבוץ נחשון. בדרך הצטרפו אלי חברותי ממצפה-רמון. לאורך כל הדרך התקשרו אלי: מהרדיו האזורי בדרום, מקול ישראל, כתבי עיתונות וטלוויזיה. לכולם אמרתי רק דבר אחד: "שנתניהו יחזיר לי את הקצבאות, כי אין עבודה בדרום". כשהגעתי ללטרון, היועץ של ביבי צלצל אלי והציע לי שיבוא למחרת וייקח אותי לירושלים. לא הסכמתי.

הארגון החברתי הראשון שצלצל אלי היה "שתיל". הם הציעו לי עזרה כשאגיע לירושלים. לא הבנתי מה הם רוצים ממני. בגלל השם שלהם חשבתי שהם איזו משתלה... גם מארגון "אחותי" התקשרו וגם אותם לא הכרתי. חשבתי שהם קוראים לי 'אחותי' ככה... כאילו אני החברה שלהם. במהלך הצעדה התקשרו עוד הרבה ארגונים חברתיים וכולם הציעו עזרה ויועצים לאורך המסע הרגלי. כבר היה לי צוות יועצים שלם ורק חיכו שכבר אגיע לירושלים. בעצם לא היה לי מושג מה כולם רוצים ממני ואפילו לא ידעתי מה זה "ארגונים חברתיים".

בהסתכלות לאחור, רק עכשיו אני מגלה שאני בקושי זוכרת מה עבר עלי בימים הראשונים. אני בקושי זוכרת עם מי דיברתי ואת מי פגשתי. וזה עוד התגבר בירושלים. לשם הגיעו אלפים, כולם הציגו עצמם והביעו תמיכה. לא היה לי מושג מי הם ומאיפה הם באים. מדינה שלמה ידעה מהרגע הראשון מה אני עושה, רק שאני לא ידעתי - עד שהגעתי לירושלים... אני לא הבנתי שאני פותחת במאבק. אני רק רציתי ללכת להגיד לשר האוצר ביבי נתניהו: "זה מה שיש לי. אם אתה מצליח לסדר לי דוור, חינוך וכלכלה בסכום הזה אני חוזרת הביתה". האמירה שלי היתה אישית. לא התכוונתי לייצג את כל החד-הוריות. רק כשהגעתי לירושלים הבנתי שזה מה שמצפים ממני. פתאום התחילו לקרא לי "ויקי קנפו". כל החיים שלי קראו לי רק "ויקי". התחלתי להבין שזה יותר גדול ממה שחשבתי בהתחלה - שאני בעצם מנהלת מאבק.

3. ניהול המאבק מהמאהל

כשהגעתי לירושלים ביום רביעי בצהריים חיכו לי מספר חברות ממצפה-רמון ועוד המון אנשים - נציגי תנועות נוער, נציגי מפלגות, אוהדים ונציגים של ארגונים חברתיים (חוץ מ"שתיל" אני זוכרת את הנציג של עמותת "ידיד" ושל תנועת "הרפורמים"). בלילה הראשון, אחרי חצות הגיע אלי ביבי נתניהו באמצע ההכנות ללילה הראשון ברחוב. ככה לבד, עם עוגת גבינה. הוא התיישב על ידי על המדרכה והחל לראיין אותי - על עצמי ועל ילדי. אמרתי לו שעכשיו אני לא

יכולה לדבר. אולי מחר, אצלו במשרד. הוא הסכים מיד. קבענו ל-11 בבוקר. פתאום נבהלתי, ואמרתי לעצמי: יא! מה אגיד לו? אז אמרתי לו שלא אגיע אליו לבד, אלא עם יועצים ועם התקשורת. ביבי הסכים ואישר לי להביא איתי עוד שלש אמהות.

בבוקר התקשרתי ל"שתיל" ול"אחותי" ואמרתי להם שקבעתי פגישה עם נתניהו ב-11. הם נזעקו ואמרו שאחכה, שהם כבר מגיעים. הם צלצלו ללינדה עפרוני - עורכת-דין ויועצת כלכלית - ולעוד קבוצה גדולה של יועצים וגם לערוץ אחד של הטלוויזיה. אבל לינדה עפרוני לא יכלה להגיע ב-11, אז דיברתי עם ביבי ודחיתי ל-12, ככה... לבד...! כשנסכסנו לחדר, היו שם שני אנשים: נציג הביטוח הלאומי ונציג משרד הרווחה. ביבי לא היה, ואמרו לי שלא בטוח שהוא יצליח להגיע. אמרתי להם שאת הביטוח לאומי ואת הרווחה יש לי שתי דקות מהבית ושלא בשבילם צעדתי 200 ק"מ. כשהבנתי שביבי באמת לא יגיע, ביקשתי מכל היועצים שלי לצאת - יחד איתי. פתאום קיבלתי טלפון לחזור מיד - ביבי מוכן לפגוש אותי. אבל עכשיו כבר אני לא הייתי מוכנה! היועצים, שחלקם הגיעו בהתנדבות, לא יכלו לחכות יותר. כולם נזעקו: "ויקי פוצצה פגישה עם ביבי!". אז קבענו פגישה למחרת, אבל הפעם ביבי הגביל אותי לשלשה יועצים, לשלש אמהות וללא תקשורת. אנשי "שתיל" קבעו מי יהיו היועצים שלי - כלכלנית, יועצת משפטית ויועצת לובי - ואני קבעתי מי הן שלש האמהות שמצטרפות אלי. מעבר לזה, אני לא קבעתי כלום. גם לא תאמנו מה נאמר בפגישה.

בפגישה, ביבי התייחס יפה לכולם, אך במיוחד אלי. שאל אותי מדוע אני לא מגדילה משרה? הסברתי לו שבדרום אין עבודות. הוא שאל למה אני לא הולכת לעבוד בבאר-שבע? הסברתי לו שבמצפה-רמון אין מעונות-יום, אין יום לימודים ארוך ואין החזר הוצאות נסיעה לעובדים הנוסעים עד באר שבע. לבסוף אמרתי לו: "ביבי, אתה יודע לעשות תוכנית כלכלית למדינה שלמה! בוא תעשה תוכנית כלכלית רק בשבילי ובשביל הילדים שלי!". אחר כך לינדה עפרוני הסבירה לו באריכות את כל הבעיות. אני לא הבנתי מזה כלום. הוא הקשיב לכולנו ובסוף הציע שבעוד שעה ישבו היועצים שלו עם היועצים שלי - בלעדינו האמהות - להמשך דיון. אני הסכמתי ונפרדנו. רק כשיצאנו התברר שהיועצים שלי לא מסכימים. הם טענו שלא מספיקה להם שעה להכנות והם גם רוצים שביבי ישתתף בכל הפגישות. אחרי זמן קצר קיבלתי הזמנה אישית מביבי - שנשב רק שנינו - אבל גם הצעה זו דחו היועצים שלי וגם הנשים במאהל. פחדו שהוא "יעבוד עלי", או ישחד אותי. נשים רבות רצו להצטרף אלי. אני דווקא רציתי ללכת - רק לשמוע מה יש לו להציע ולדווח לכולם. אבל אף אחד לא הסכים. מהשלב הזה התחילה למעשה ההתעלמות של ביבי מאתנו, בטענה שהוא מיצה את חלקו, למרות שהיו עוד פגישות פחות משמעותיות עם השרים מאיר שטרית וזבולון אורלב.

בינתיים המאהל הלך וגדל. הצטרפו אמהות רבות וילדיהן ועוד ארגונים שלא הכרתי אף אחד מהם. כולם רצו לדעת מה קורה. הצטרפו גם הרבה אנשים עם ציפייה שאני אפתור את הבעיות הפרטיות שלהם - בעיות קשות ביותר! באו אלי כל מיני אנשים - מח"כים בהווה ובעבר ועד האזרח הפשוט ביותר. כולם בקשו ממני רק דקה. ואז, נתנו לי מסמכים שאקרא: ספרים, מאמרים, תלושי משכורת של עצמם ושל אחרים. פתאום נבהלתי נורא: "אני לא המשיח, אני רק ויקי קנפו! אני לא מבינה בכלום! מה הם רוצים ממני?"! בלילה צלצלתי לויקו אטואן מערוץ אחד

של הטלוויזיה והתחננתי שיבוא וייקח אותי הביתה. כשזה נודע לחברותי, הן איימו עלי שלא אעז להישבר!

למעשה, בכל התקופה הראשונה הייתי מאוד עסוקה בהופעות ציבוריות ובהתייעצויות במשרדי "שתיל". בלילות, כשחזרתי למאהל, כבר הייתי עייפה מאוד. ערב אחד, בא אלי אחד הכתבים ושם לי אזניות על הראש שאשמע מסיבת עיתונאים של ביבי. הוא אמר שם שהאמהות החד-הוריות הורגלו לקבל קצבאות גבוהות ולכן הן לא רוצות לעבוד. בהזדמנות זו הוא גם הציג את עיקרי תוכניתו. אני שמעתי אותו והתפוצצתי: "הוא שקרן" - אמרתי לכתב. "אני כן עובדת והסכומים שאני מקבלת נמוכים בהרבה ממה שהוא אומר. חוץ מזה, אני לא מקבלת דיור וגרה בשכירות". מיד אחרי תגובתי, עלה לשידור גם ראש עיריית באר-שבע ואמר שביבי חצוף, כי הוא יודע שגם בבאר שבע אין עבודות.

הרבה פעמים הרגשתי שאני "בובה" של כולם – בעיקר של הנשים החד-הוריות ושל הארגונים החברתיים, אך גם של פוליטיקאים שונים. הרגשתי שכולם מנסים לייעץ לי מבלי לשאול את דעתי באופן אמיתי. במקרה הטוב, היו מביאים בפני המלצות שהם גיבשו ואז שאלו לדעתי. כשיכולתי, התייעצתי עם יועצת התקשורת של "שתיל" לפני שהלכתי לראיונות. אבל לא תמיד קיבלתי את דעתה. למשל, אני לא יכולה לקבל את העיקרון שרק האמהות החד-הוריות צריכות לשאת בנטל הקיצוצים. שאלתי: מדוע לא חסר כסף למתנחלים עבור כבישים עוקפים, עבור בתיים החדשים ולפיתוח מקומות עבודה עבורם? מדוע הם משוחררים מלשאת בנטל? יעצו לי לא לומר דברים כאלה, כי זה "פוליטי". הם גם הזהירו אותי לא לערב פוליטיקאים, אלא לנהל את המאבק לבד. הם הסבירו לי שאם גוף פוליטי או חבר כנסת מציעים לי סיוע, אני אמורה לומר להם שהם יכולים לסייע לי בלוגיטיקה או כאנשים פרטיים בלבד. אחרים – פוליטיקאים ואנשי עסקים – ניסו לשכנע אותי ללכת למסלול הפוליטי, או לדאוג רק לעצמי.

גם ניהול המאהל היה מסובך מאוד. בהתחלה כל הנשים רצו להשתתף בכל ההתייעצויות. אני לקחתי איתי כל פעם נשים אחרות. לא היו בחירות במאהל, רק ככה, לפי איזשהו תור. בסה"כ הרבה דברים קרו במאהל שלא ידעתי עליהם בגלל שהייתי כל היום עסוקה באירועים שונים בחוץ. היו בעיות של ניהול כספים, בעיות של משמעת קולקטיבית לגבי אי שימוש באלימות ובסמלי אלימות – כגון שרפת צמיגים. אבל, כשלא הייתי במאהל זה אכן קרה. אחר כך כתבו ש"במאהל של ויקי קנפו" מתחילה האלימות. בכל זאת, כל ערב – ולא חשוב באיזו שעה חזרתי – התכנסנו על הדשא ב"גן הורדים" לדיווחים יומיים, לקביעת מדיניות ותוכניות. לעיתים היו אתנו נציגי הארגונים החברתיים – בעיקר "שתיל", "ידיד", התנועה הקיבוצית וה"רפורמים" – וגם כמה מתנדבים נהדרים, שחלקם עשו למעננו יותר מנציגי הארגונים עצמם. כולם יעצו לי, אבל היה ברור שההחלטה הסופית היא שלי. לא היה לי ממלא-מקום פורמאלי, אבל הייתה חלוקת תפקידים – שלא עבדה כל כך טוב. הייתה אחראית ללוגיטיקה – לניהול המאהל, כולל האוכל ואנשי "שתיל" אמרו לי שרק אני צריכה להיות מול התקשורת. למעשה, לא ידעתי איך צריך לעשות דברים כאלה, כמו ארגון ותכנון. בסך הכל היו גם הרבה מאבקי כוח בין הנשים והרבה החלטות חשובות לא התקבלו לבסוף, בגלל המאבקים הפנימיים. מאוד הפריע לאחרות שרק אותי הזמינו להופעות בטלוויזיה ולהרצאות באירועים שונים – כגון: יום ההולדת ה-80 של שמעון פרס, הכנס השנתי של העובדים הסוציאליים, הכנס של השר מלכיאור ועוד.

עם הזמן שמתי לב שהיו נשים שהתחילו להאשים אותי שאני לא מנהיגה ואני לא יודעת לנהל משא ומתן. קולות אלה באו בעיקר מצד הנשים הירושלמיות בהנהגת איילה סבג. הן הציגו בעיות הרבה יותר רחבות כמו תנאי דיור וגם הרבה בעיות אישיות. אני באמת לא ראיתי עצמי כמנהיגה, אבל היה לי חשוב לייצג את כולם. אני התנגדתי להצגת בעיות אישיות ולהצעת לפתרונות אישיים בדרכי צדקה. הסכמתי רק לפעולות עזרה שהיו מיועדות לכל דרי המאהל. סוג אחר של מאבקים היה בין הנשים לבין עצמן על ליבם של המבקרים הפרטיים והתומכים הרבים שהגיעו למאהל. רובן חיפשו פתרונות אישיים למצוקותיהן – ורבים אכן מצאו. לקראת הסוף גילינו שהיו לנו גם "מושגים" מבחוץ שנשלחו על-ידי הממסד על-מנת לקלקל את השם הטוב של המאבק על-ידי החדרת מסוממים למאהל וכד'. אחרים דיווחו לביבי מה הלך הרוחות במאהל. היו גם עובדים סוציאליים מעיריית ירושלים, שנשלחו על-מנת לחפש פתרונות אישיים לדרי המאהל, וכך לחבל במאמץ הקבוצתי.

במהלך השהייה בירושלים קיבלתי בלי סוף הצעות וגם איומים – כולל מהתקשורת, שהתחרו והתווכחו ביניהם כי כל אחד דרש ממני בלעדיות. אבל היו גם מאבקים בין הארגונים החברתיים: בעיקר בין "שתיל" לבין "ידיד". כנראה היו שם חשבונות ישנים. גם התקשורת בחשה ביניהם. למשל: כתבו פעם שהסמנכ"ל של "ידיד" הוא הקמבי"ץ שלי. לא היה לי קמבי"ץ, והדובר שלי היה מ"שתיל". גם "שתיל" וגם "ידיד" קבעו פגישות עם חברי כנסת – מבלי לתאם ביניהם מועדים, מסרים או דרישות. קרה גם ש"ידיד" ואחרים ניסו לטפח מנהיגות אלטרנטיבית מקרב הנשים מאחורי גבי – מעין "הפרד-ומשול" - בעיקר כשלא הייתי במאהל. אבל היו יוזמות כאלה גם מקרב הנשים עצמן. הנשים הירושלמיות, שעבדו יחד עם עמותת "סינגור קהילתי" הגיעו לקונפליקט גלוי עם מנהלת העמותה בנושאים של שיטות המאבק. המנהלת לא הסכימה לשיטות קיצוניות רבות והן כמעט הכו אותה.

אחרי חודשיים בירושלים, התחילו לייעץ לי שכדאי לסיים את המאבק. אני לא הסכמתי, ובהמשך הרגשתי שבגלל זה "שתיל" הופכים למרוחקים יותר כלפי, בטענה שכבר אין מה לעשות. אז הכרזתי על שביתת רעב – על-מנת להתחיל להיערך לסיום. האמת היא, שגם אני התחלתי לחשוב על סיום המאבק - כשראיתי שהילדים שלי צריכים לחזור למסגרות הלימודים שלהם בתחילת ספטמבר.

ג. ניתוח הראיון

ראיון העומק עם ויקי קנפו, כפי שסוכם על-ידינו בפרק הקודם, מציג את דמותה של מנהיגת המאבק ואת יחסיה עם סביבתה לאורך כל שלבי האירוע. על בסיס סיכום הראיון, ננתח בחלק זה את סיפורה של ויקי מזוויות שונות³. הניתוח יתמקד, בחלקו הראשון, בדמותה של ויקי וינסה לזהות מאפיינים מרכזיים של המאבק הקשורים בדמותה. בחלקו השני, המוקד יועבר לניתוח

³ ניתוח המאבק דרך סיפורה של ויקי מוגבל מטבע הדברים לתיאור כפי שהוא סופר לנו בראיון. אנו תקווה שבעתיד נזכה לעדויות של גורמים נוספים על המאבק מהזוויות של המשתתפים והשחקנים האחרים.

מערכת היחסים בין ויקי לבין חמש קבוצות של שחקנים שהיו מעורבים במאבק: [1] ביבי; [2] תקשורת ההמונים; [3] האמהות החד-הוריות; [4] ארגוני סינגור החברתיים; [5] המפלגות והפוליטיקאים; ו- [6] עובדים סוציאליים מהמגזר הציבורי. בחלק זה נצטט גם מדברי הסיכום של ויקי בראיון אתנו.

1. ויקי כאשה – הדמות והסמל

א. כשהשוליים מגיעים למרכז – מאבק לצמצום ההדרה החברתית

ויקי מסמלת בדמותה ובמאפייניה האישיים את השוליים ואת השוליות במימדים רבים: מבחינה מגדרית ומשפחתית היא אישה חד-הורית המגדלת לבדה את שלשת ילדיה; מבחינה גיאוגרפית היא גרה בישוב קטן, מרוחק ומבודד בנגב; מבחינה עדתית היא בעלת שם משפחה המזוהה עם "מרוקאיות" ו"ישראל השנייה"; מבחינה מעמדית היא בעלת השכלה נמוכה העובדת בשכר נמוך. לעומת זאת, את מאהל המחאה הקימה ויקי במשולש שבין הכנסת, משרד האוצר ומשרד ראש הממשלה – עם משרד הרווחה ביניהם – אזור המשמש כמרכז ההויה הממסדית-שלטונית וכמרכז קבלת ההחלטות של ישראל. מבחינה זאת, צעדתה הביאה את הפריפריה למרכז. במאבקה היא לא איפשרה ל"מרכז" – לפחות לפרק-זמן מסוים – להמשיך להתעלם ממצוקות השוליים. היתה כאן גם אמירה: "אם המרכז לא יגיע אל הפריפריה, תגיע הפריפריה אל המרכז!".

השוליות הרב-ממדית של ויקי מדגימה היטב את ההדרה החברתית ממנה סובלות משפחות חד-הוריות שבראשן אשה (Abramovitz, 1995). הדרה חברתית מוגדרת כתהליך חברתי אשר דוחק קבוצות של אנשים לשולי החברה ואשר אינו מאפשר להן לקחת חלק פעיל בחברה ולהנות מההזדמנויות שהיא יוצרת. ההדרה מתקיימת במספר זירות: בהשתתפות פוליטית, בהשתתפות בשוק העבודה, בהשתתפות בחיי חברה ומשפחה ועוד (סטריאר, 2001). בדרך כלל, ההדרה החברתית מתבטאת ביותר מזירה אחת ובריבוי צורות. השילוב בין הזירות לבין הצורות מרחיב את הפער החברתי בין האוכלוסיות המודרות לבין אלה שבמרכז החברה ומקטין את הסיכויים לגשר ביניהן. כאשה, שיכולת השתתפותה בשוק העבודה מוגבל; כמי שגרה במקום המרוחק ממוקדי קבלת ההחלטות, וכמי שיכולתה מצומצמת לרכוש מוצרי צריכה והון חברתי – ניתן לקבוע בבירור, כי ויקי סבלה מהדרה חברתית.

ויקי יצאה למאבק באותו שלב שבו היא גילתה בחשבונה בבנק, שהיא וילדיה נדחקים עוד יותר אל השוליים החברתיים, עד כדי חוסר יכולתם להמשיך ולקיים אורח חיים הנתפס על ידה כנסבל. היא לא הסכימה לקבל את הדרתה הנוספת, כי היא ראתה את עצמה כחלק מהחברה הישראלית. בחירתה - ולו הבלתי מודעת - לצעוד עם דגל ישראל, היא אמירה חזקה בכיוון הזכויות החברתיות: "זו המדינה שלי ויש לי בה זכויות!". כאשר שר האוצר מנסה לעשות לה דה-לגיטימציה על-ידי הדבקת תווית של "פרזיטית" או "עצלנית", היא משיבה בנחרצות כי היא עובדת וכי הבעיה אינה באישיותה אלא בהחלטותיו נטולות הרגישות החברתית ובהעדר מקומות עבודה בנגב.

ב. ממחאה אישית למחאה ולמאבק חברתי

בסיפורה של ויקי בולט המעבר ממחאה אישית להובלת מחאה ומאבק ציבורי למען נשים מודרות – תופעה המוכרת לאורך ההסטוריה המודרנית בחברות קפיטליסטיות רבות (Abramovitz, 1992; 1996; 2001). כפי שניתן לראות בביור, מאבקה של ויקי לא נולד על רקע של תפיסה אידיאולוגית מגובשת או מתוך ניתוח אידיולוגי של "המצב החברתי", אלא מתוך מציאות חיים של מלחמת השרדות יום-יומית של נשים חד-הוריות. באישיותה, ויקי קנפו היא בראש ובראשונה "אשה שרדנית" השולטת במצב שאינה מאפשרת לאירועים מחוץ לשליטתה להשתלט עליה. במהלך חייה כאשה בוגרת, היא עבדה לרוב במספר עבודות במקביל, על-מנת לגדל את שלשת ילדיה בכבוד. למרות מספר העבודות בהן עסקה, היא הייתה זכאית לקבל השלמת הכנסה מהביטוח הלאומי בגלל שכרה הכולל הנמוך. באמצעות תכנון קפדני של הוצאותיה, היא למדה לשלוט בהוצאותיה ואף השכילה לבצע קניות המוגדרות "מותרות", בתכנון לטווח ארוך.

אך פני הדברים השתנו עם המיתון העמוק שהחל בשנת 2001 כשהיא איבדה את עבודתיה המשלימות.⁴ למעשה, נקודת השבר של ויקי היא הכניסה לתוקף של הקיצוץ בגמלת השלמת ההכנסה – קיצוץ שנחשף לעיניה רק עם בדיקת חשבונה בבנק. רק בשלב זה היא הבינה, כי "האסטרטגיה" בה נקטה, אינה יכולה לאפשר לה ולילדיה להמשיך ולשרוד. היא ידעה אמנם כי צפויים קיצוצים בקצבאות הביטוח הלאומי, אך מנגנוני ההדחקה והתקווה – או שמא חוסר-האונים – מנעו ממנה מלהפנים את משמעותם. רק כשהקיצוץ טפח על פניה והיא הבינה כי לא תוכל להמשיך לדאוג לילדיה, גמלה בליבה ההחלטה לצאת למאבק. זו הייתה החלטה אינסטינקטיבית ואף אימפולסיבית המגיעה מהמקום האישי והפשוט ביותר של "הגנה על הגוזלים".⁵ אמירתה של ויקי כי "עד שזה לא נוגע – זה לא פוגע", מדגימה את הקושי העיקרי בניהול מאבקים ציבוריים בקיצוצים בשירותים חברתיים ובגמלאות הביטוח הלאומי. בשלבים הקריטיים שבהם מבוצעים השינויים, הפגיעה עדיין לא מורגשת ולכן, היכולת לגייס את הנפגעים – כלוחמים בשינויים – היא מוגבלת ביותר (כורזים ומלר, 1987).

גם היציאה לצעדה נתפסה על-ידי ויקי כמחאה אישית על גבול האימפולסיביות. במקום להמשיך בתוכנית המקורית, לפיה היא תסע להפגנה בירושלים באוטובוס של ההסתדרות יחד עם אמהות חד-הוריות נוספות, היא החליטה לצאת לדרך לבדה, באופן מידי וללא תכנון. סיפורה מסופר בלשון יחיד. היא פונה לשר האוצר במסר פשוט ואישי: "זה מצבי. אם אתה מצליח לסדר לי דיור, חינוך וכלכלה בסכום הזה אני חוזרת הביתה". היא מעידה על עצמה כמי שלא הבינה שהיא פותחת במאבק ציבורי. עם זאת, מתחילת פעולתה היא אינה מסתפקת במאמצים לפתור

⁴ דומה כי סיפורה של ויקי ממחיש היטב את "שבריריות החיים" המבוססים על עבודות בלתי יציבות בשכר נמוך. היא הייתה הראשונה להרגיש את השפעתו של המיתון הכלכלי באובדן מקומות העבודה ובחוסר היכולת למצוא להם תחליף. בהעדר הזדמנויות תעסוקה בפריפריה, ההתדרדרות הכלכלית הייתה מהירה ובלתי נמנעת.

⁵ המקום ה"אימהי" שממנו יוצאת ויקי בא לידי ביטוי במהלך הראיון כולו. בולט המקום המרכזי שמקבלים הילדים בהתייחסותה לאירוע כולו. היא מדגישה כי הצעדה הייתה הפעם הראשונה שנאלצה לעזוב אותם וכי השיקול של חזרת הילדים לבית הספר הכריע את ההחלטה לסיום המאבק בתחילת ספטמבר 2003 – עם תחילת שנת הלימודים.

את בעייתה האישית בלבד, אלא מדברת גם בלשון של צדק חברתי וזכויות אזרחיות. היא מרגישה שנעשה עוול חברתי והיא דורשת לתקן אותו לא רק כלפיה, אלא כלפי כל האמהות החד-הוריות. היותה של ויקי אם חד-הורית מהווה מרכיב מרכזי בתודעתה וזו גם קבוצת ההתייחסות שלה כאשר היא כותבת את הכרוז, טרם יציאתה למאבק.

הבנתה של ויקי שהיא אינה עוסקת רק במאבק ובמחאה אישית, אלא מבטאת מצוקה חברתית רחבה יותר, מתגבשת רק עם הגעתה לירושלים. במהלך הצעידה היא עוברת תהליך, שבו הזעקה הפרטית שלה הופכת אט אט לזעקה ציבורית. עם זאת, לאורך כל סיפורה, היא מבטאת קרע פנימי בין מחאתה האישית לבין ניהולה את המאבק הציבורי – או במילים ציוריות יותר: בין "הלביאה שיצאה להגן על גוריה", לבין מי שנאבקת למען השבט כולו ("from case to cause") (Kahn, 1991).

ג. מנהיגות אותנטית

ויקי, כמנהיגת המאבק של האימהות החד-הוריות, היא מה שניתן לכנות "מנהיגה אוטנטית". היא צמחה באופן מובהק מלמטה, ללא שטופחה על-ידי גורמים חיצוניים, וללא שהוכשרה בסדנאות "העצמה" או בקבוצות אחרות לפיתוח מנהיגות מקומית. היא היתה חסרת נסיון בהשתתפות במאבקים חברתיים קודמים ולא היה לה רקע בארגון מאבקים. היא גם לא הייתה מנהיגה פורמלית, שכן בשום שלב היא לא נבחרה באופן רשמי כמנהיגת המאבק. מנהיגותה נבעה מדחפיה הפנימיים לאקטיביזם, מאישיותה הכריזמטית ומה'אינסטינקטים הבריאים' שלה (Abramovitz, 2000).

במאפייניה האישיים ובמנהיגותה האותנטית ויקי תרמה רבות לעוצמת המאבק ולהתעניינות התקשורתית בה. היא נתפסה כמייצגת את נפגעי המדיניות הכלכלית וכמי שפועלת למען כלל האמהות החד-הוריות מתוך מניעים אמיתיים ולא מתוך מניעים פוליטיים-מפלגתיים. יתכן גם שהיא נתפסה כמי שטרם "נקנתה" על ידי הממסד והושפעה לרעה משיטות הקואופטציה שכה מוכרות ממאבקים חברתיים בעבר (ברנשטיין, 1979). לפיכך, המסרים שלה בתקשורת נתפסו כאמינים יותר מאלו של פוליטיקאים. האותנטיות שלה אפשרה לאמהות חד-הוריות אחרות להזדהות עימה באופן עמוק ולהרגיש כלפיה כמי שמבינה אותן, מייצגת אותן, ומסוגלת לבטא את מצוקתן בצורה אמיתית.

אולם, מסיפור המאבק עולה גם המסקנה כי במצב כה מורכב, אין די במנהיגות אותנטית. ניהול מאבק ציבורי מצריך גם ידע ומיומנויות מקצועיות במגוון תחומים: בעבודה מול התקשורת ומול הפוליטיקאים ובארגון קהילתי של האמהות במאהל – כולל במרכיבו הלוגיסטיים. כאמור, ויקי נעדרה כל ניסיון או הכשרה בתחומים אלו. חלק זה מולא במהרה על-ידי גורמים אחרים – בעיקר על ידי הארגונים החברתיים – שגיבשו ללא אתראה מוקדמת מערכת תמיכה מקצועית של יועצת תקשורת ויועצת פוליטית וגייסו אנשי מקצוע נוספים שהגיעו למפגשים עם בכירים במשרדי הממשלה. גם בשלבים הראשונים ידעה ויקי להעזר ביועצים שונים במצפה-רמון

– כגון יו"ר ההסתדרות וראש המועצה - אשר נתנו עצות שהשפיעו באופן משמעותי על כיוון המאבק. נראה, כי השילוב בין הבנת הטבעית של ויקי את חשיבותם של אנשי מקצוע והנכונות שלה לקבל – ולעיתים אף לבקש - יעוץ, ממי שנתפסו על ידה כבעלי ידע, שיפרו באופן ניכר את יעילות המאבק.

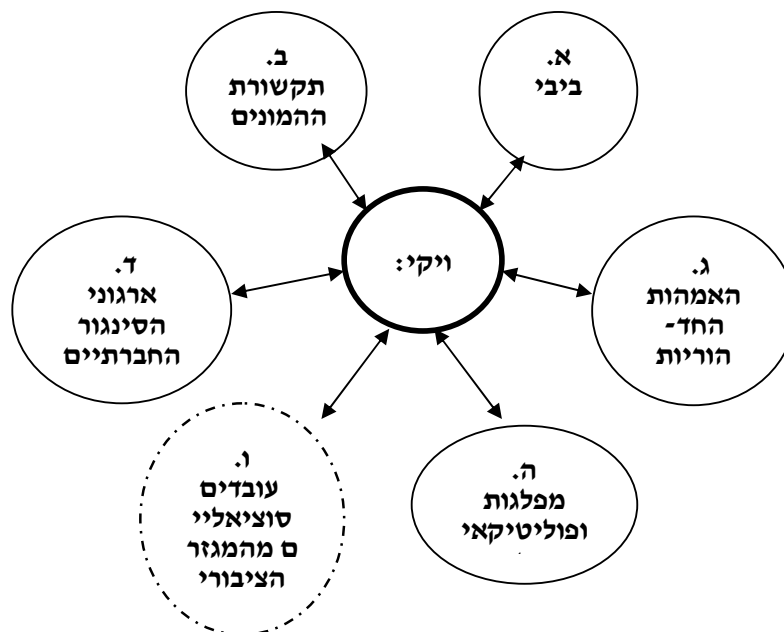
היחס של ויקי לשאלת מנהיגותה היה מורכב. בלטה במיוחד העובדה שהיא לא ראתה את עצמה כמנהיגה העומדת בראש המאבק במובן ההיררכי. כך למשל, כאשר היו קריאות תיגר על מנהיגותה - בעיקר על ידי "הקבוצה הירושלמית" – היא אמרה שהיא לא ראתה את עצמה כמנהיגה, אלא רק כמי שחשוב לה לייצג את כל האמהות החד-הוריות. גם ביחס להזמנתה להופיע בתקשורת או באירועים אחרים, היא לא ראתה זאת כחלק מתפקידה כמנהיגה, אלא ייחסה זאת לעובדה שהזמינו דוקא אותה ולא אחרות. למעשה, תפיסה זו של ויקי את מנהיגותה לא נבעה מתוך קבוצת האמהות החד-הוריות, אלא מזיהוייה כמנהיגה על ידי הגורמים השונים בסביבתה. אולי זו הסיבה שויקי הרגישה פעמים רבות כ"בובה על חוט" שכולם עושים בה כרצונם – ובעיקר האמהות החד-הוריות, הארגונים החברתיים והפוליטיקאים. תחושה זו ודאי אינה עולה בקנה אחד עם המנהיגות שייחסו לה בסביבתה, אך גם לא מסיפורה האישי המלמד, כי ההחלטות המרכזיות במאבק היו בסופו של דבר שלה – לטוב או לרע.

עמדת המנהיגות של ויקי הציבה אותה במצב לא פשוט גם מבחינת התמודדותה עם האחריות והציפיות שהיא עוררה. כמי שיצאה לדרך מסיבות אישיות אשר הפכו למאבק ציבורי נראה, שהיא לא שיערה במה הדבר יהיה כרוך. עם חלוף הימים, התגברו חששותיה שלא תעמוד בציפיות שתולים בה. הציפיות הגבוהות של האמהות החד-הוריות, של המבקרים במאהל ושל הארגונים והפוליטיקאים, הביאו אותה לסף משבר עד כדי רצון לעזוב את הכל ולחזור לביתה.

2. ויקי מול שחקני המפתח

לאחר ניתוח הדמות והסמל של ויקי, ננתח להלן את שש קבוצות השחקנים האחרים שהיוו חלק מהמאבק כפי שהם מצטיירים מסיפורה: [1] שר האוצר, בנימין נתניהו; [2] המפלגות והפוליטיקאים; [3] תקשורת ההמונים; [4] האמהות החד-הוריות שהצטרפו למאהל המאבק; [5] ארגוני הסינגור החברתיים שנרתמו לסייע לויקי; ו- [6] העובדים הסוציאליים ואנשי מקצוע אחרים מהמגזר הציבורי.⁶

⁶ העובדים הסוציאליים מהמגזר הציבורי מסומנים בעיגול מקווקו, כי הם הובלטו על-ידי ויקי בהעדרם – כמפורט להלן.

א. ויקי מול ביבי

שחקן המפתח מול ויקי בדרכה שנוצרה סביב מאבק האמהות החד-הוריות הוא שר האוצר, בנימין נתניהו. קשה שלא להבחין בסימליות הרבה שנושאות שתי הדמויות הראשיות של סיפור המאבק. מהצד האחד ניצבת ויקי, אשה חד-הורית; המתווייגת כמרוקאית⁷ בעלת פגמים מוסריים בחייה האישיים והתעסוקתיים, שהגיעה למרכז הזירה הציבורית מעירת-פיתוח שולית בנגב. מולה עומד שר האוצר, בשר מבשרה של האליטה החברתית; גבר אשכנזי נשוי הגר בבירת ישראל; ראש ממשלה לשעבר; ובעל ייחוס משפחתי מצד אביו הפרופסור האמריקאי ואחיו, הגיבור הצבאי-לאומי. במרכזיותו החברתית ובהתנהלותו הציבורית כ"מאשים הקורבן" (blaming the victim) הוא מבליט את הקצוות החברתיות ואידאולוגיות שביניהם.

כבר בשלבים הראשונים של המאבק, כיוונה ויקי את חציה כלפי ביבי. המסר שלה כלפיו היה: "החזר את הקצבאות שקוצצו". זאת, לא רק בשל היותו מייצג של הממסד, אלא בעיקר משום שהוא הפך את עצמו לסמל של 'הסדר הכלכלי החדש' של מדינת ישראל, סדר כלכלי שבו לויקי וולאוכלוסיות 'בלתי ראויות' שכמותה אין מקום (Abramovitz, 1995). בפגישה ביניהם מתבהר עד כמה התהום הפעורה ביניהם אינה רק במאפייניהם האישיים, אלא גם בתפיסת עולמם. מבחינתו, כל אזרח 'ראוי' יכול להתמודד עם קשייו על-ידי גילויי אחריות אישית ויוזמה. כך, מי ש'באמת רוצה', יכול להשתלב בעבודה בכל היקף שירצה. מול דיעה גורפת זו, מבחינתה של ויקי, המגבלות שמטילה המציאות החברתית - היעדרן של מקומות עבודה והיעדרם של מעונות יום בקהילה - אינן מאפשרות חופש אמיתי. המסר של ביבי ברור: "השתלבי בעבודה וכך גם

⁷ התייג של ויקי כ"מרוקאית" הוא בשל שם משפחתה, שהוא למעשה שם משפחתו של בעלה השני. מבחינת דימויה העצמי היא "צברית חצופה" כדבריה, וכאמור היא בת להורים מטורקיה ומונצואלה.

תשתלבי בחברה". מולו, המסר של ויקי הוא: "הלחץ שאתה מפעיל עלי בשם הערכים הקפיטליסטיים שלך לא יקרב אותי למרכז, אלא רק ידחק אותי עוד יותר לשוליים"⁸.

היחס של ביבי כלפי ויקי השתנה באופן מהיר. לאחר התעלמות ראשונית ממנה בימים הראשונים של הצעדה, הוא מנסה להשיג את קירבתה ולגשש את השטח, בעיקר באמצעות פגישה בלתי רשמית ביוזמתו, בה הוא "יורד" אליה לרחוב מלשכתו, מתיישב לצידה על המדרכה בגיסטה חברית ומנהל איתה שיחה אישית. בפגישה הראשונה ויקי מרגישה שהוא משתדל במיוחד. אולם, מרגע שביבי מבין כי בהתקרבות זו לא יוכל לבלום את ויקי מדרישתה לבטל את גזירותיו הכלכליות, הוא עובר לעימות חזיתי שבו הוא מציג באופן חד צדדי את תוכניתו למתן תמריצים לאמהות החד-הוריות. לאחר מכן הוא מנתק מגע ועובר לאסטרטגיה של התעלמות מויקי וממאבק האמהות בכלל, בטענה שמיצה את העניין. בשלב קריטי זה נראה, כי אי הכרתה של ויקי את "שבע טקטיקות ה-D" של סטפס (Staples, 2005) בהם נוהגים מנהיגים פוליטיים להשתמש כהגנה מפני מחאות האזרחים - הסטת הנושא ממוקד המאבק (deflect); דחיית ההתייחסות (delay); הונאה והטעיה (deceive); הפרד ומשול (divide); הכחשה (deny); הרס (destroy) - הייתה בעוכריה כמנהיגת המאבק.

ב. ויקי מול תקשורת ההמונים

מרכזיותה של תקשורת ההמונים בקביעת סדר-היום הציבורי – כולל במאבקים חברתיים - אינה בבחינת חידוש (Hardcastle et. al., 1997). אולם במאבק האמהות החד-הוריות היה לתקשורת תפקיד מרכזי במיוחד, לא רק בסיקור המאבק, אלא במידה רבה בהפיכתה של ויקי לגיבורת האירוע כמנהיגה וכסמל. הראשון לזהות את הפוטנציאל התקשורתי בצעדת המחאה היה כתב הטלוויזיה של הערוץ הראשון - ויקו אטואן - שהכין את כתבת היומן על תחילת המסע הרגלי. תוך זמן קצר הבינו גם אמצעי התקשורת האחרים את הפוטנציאל התקשורתי הרב הטמון בסיפור.

היו כאן כל המרכיבים ל"סיפור טוב" מבחינה תקשורתית. הדמויות הכה סימליות של ויקי וביבי אפשרו להעביר מסרים מורכבים הדרושים כל כך במדיום התקשורתי הזקוק לפרסונליזציה וליוזואליזציה של תהליכים. מעבר לכך היתה כאן דרמה והתרחשות. כבר בשלבים הראשונים, הזירה התקשורתית עוצבה כזירת מאבק, כ"קרב דוד מול גוליית", בין ויקי לביבי. מעבר לכך המסר של ויקי היה פשוט ואישי. היה זה קול זעקה מאתגר, הנקלט היטב על פני מסכי הטלוויזיה. היא אמרה: "זה מה שיש לי. נראה אותך, "האינטליגנט" מסדר לי דיור, חינוך וכלכלה בסכום שנשאר לי לאחר הקיצוצים שלך!"

⁸ מעניין לראות שויקי, בדמותה, מבליטה את הבעיות בתפיסה המדגישה את האחריות האישית המלאה של הפרט לגורלו. ויקי הפגינה במהלך המאבק, שיש לה את כל התכונות ה"נכונות" – היא מוכשרת, חרוצה, יוזמת ומובילה. לפי התפיסה של נתניהו מישהי כמותה היתה אמורה להיות "מסודרת" מבחינה כלכלית. אולם, אנו רואים כי נסיבות החיים הובילו גם אישה כמוה, שנחנה ברוב התכונות ה"נכונות" - לשוליים.

הסיקור התקשורתי של הצעדה הצליח תוך זמן קצר להפוך דמות אלמונית לדמות ציבורית המוכרת בכל בית בישראל. זהו סוג של "העצמה תקשורתית" המקדמת לכאורה את הדמוקרטיזציה ומבטלת את ההיררכיות המעמדיות ואת פערי הכוח (Kahn, 1991). היא מאפשרת ל"אחד העם" להפגש עם "שועה עם" ולדבר עימו "בגובה העיניים". עם זאת, ברור, כי החלק הארי של מצג זה הוא בבחינת עיוות שיוצרת התקשורת. עם זאת, ההעצמה שעשתה התקשורת לויקי שיכנעה את ביבי לפגוש בה. מבחינה זו, הדימוי שיוצרת התקשורת אמנם איפשר את עצם קיום המאבק, אך מהצד השני הוא גם נתן את התחושה שלא היה כאן מאבק הוגן בין שווים ולכן אין אלא להשלים עם תוצאותיו.

מבחינות רבות, התקשורת היתה הזירה העיקרית – אם לא הבלעדית – של ניהול המאבק. ויקי עמדה בחזית המאבק כמעט לבדה. כפי שהיא מתארת, התקשורת רצתה אותה – ואותה בלבד. לכן, בתקופה הראשונה היא היתה עסוקה בעיקר בהופעות ציבוריות אשר כוסו על-ידי התקשורת.

אולם, התקשורת הציבה את המאבק החברתי במקום בולט על סדר היום הציבורי כל עוד הייתה התרחשות בשטח. התקדמות הצעדה, הצטרפותן של מאות נשים למאהל והפגישה עם ביבי סיפקו את הסחורה התקשורתית. כל עוד ניתן היה לקיים את הדימוי של זירת קרב בין ויקי לביבי, היה לתקשורת עניין לעסוק בדיווח על המאבק. אולם, יכולתה של התקשורת לעסוק בסוגיה שאין בה התפתחות לאורך זמן היא מוגבלת מאוד. מדבריה של ויקי עולה כי נקודת המפנה המשמעותית ביותר היתה החלטתו של שר האוצר להתעלם ממנה ומהמאבק שהיא ייצגה. מרגע זה, קשה היה לשמר את העניין הציבורי ובכך, הוא חנק למעשה את החמצן לסיקור התקשורתי והכריע את המאבק בזירה המרכזית.

ג. ויקי מול האמהות החד-הוריות במאהל המחאה

האמהות החד-הוריות שהגיעו למאהל בירושלים היו אמורות לקחת חלק מרכזי בפעולות המחאה. הן היו אמורות להיות ה"חילות" של המאבק. היותן נשים החד-הוריות היתה המכנה המשותף סביבו התנהל המאבק. המאבק הזה היה בשמן ואכן הוא זכה לכינוי "מאבק האמהות החד-הוריות"⁹. אלא שמסיפורה של ויקי עולה כי בפועל, כמעט ולא היתה השתתפות מסודרת של

⁹ שאלה מעניינת היא מה הוביל לכך שדווקא האמהות החד-הוריות, מכל נפגעי הקיצוץ, יצאו למאבק? דומה, כי ההסבר העיקרי לכך הוא עובדת קיומה של מה שניתן לכנות 'תודעה חד-הורית קולקטיבית' של נשים ותמיכה ציבורית בקבוצה זו. כינון 'התודעה החד-הורית' היה תהליך מתמשך ומורכב. תופעת האמהות החד-הוריות החלה לקבל תשומת לב בעיקר בשנות ה-90, על רקע גידול משמעותי במספר המשפחות שבהן הורה יחיד מגדל בגפו את ילדיו ומנהל משק בית ללא בן או בת זוג קבועים (סבירסקי ואחרים, 2002; המוסד לביטוח לאומי, 2001). דומה כי הנדבך המרכזי בתהליך גיבוש תודעה חד-הורית היה בחקיקת חוק משפחות חד-הוריות בשנת 1992. חוק זה כונן למעשה את מושג המשפחות החד-הוריות באמצעות ההגדרה החוקית של קבוצה חברתית זו. תהליך ההכרה החברתית באמהות החד-הוריות קודם במידה רבה כחלק מהאגנדה הפמיניסטית. פרט להיותו מהלך של סולידריות כלפי נשים המצויות פעמים רבות במצב כלכלי קשה, היתה כאן גם תפיסה המייחסת חשיבות לכך, שנשים תוכלנה לבחור שלא להמשיך להשאר במסגרת משפחתית רק מתוך שיקולים כלכליים. מבחינה זו, מאבק האמהות החד-הוריות בשנת 2003 היה נדבך נוסף של מהלך פמיניסטי זה (Abramson, 2000). המאבק הנשי בא לידי ביטוי הן

האמהות במאהל בהחלטות המרכזיות הקשורות לקביעת מהלך המאבק ובודאי לא כאגינדה פמיניסטית (Abramson, 1995).

תחושת הזהות המשותפת סביב היותן נשים חד-הוריות ותחושת שותפות הגורל כנפגעות הקיצוץ החד, יצרה אמנם שכבה מסוימת של גיבוש ושותפות, אך היתה זו שכבה דקה מידי שייצגה בעיקר נשים ספרדיות מהמעמד הסוציו-כלכלי הנמוך. יותר משהן היוו קבוצה מגובשת הנאבקת להשגת מטרותיה החברתיות, הן היו "ערב רב" של אמהות מרחבי הארץ, שלא הכירו זו את זו ועסקו בעיקר בנסיונות לפתור את בעיותיהן האישיות, ללא מחויבות למאבק שנועד ליצור שינוי חברתי. ואכן, נשים רבות, שבעיותיהן האישיות נפתרו - פרשו מהמאהל. יתרה מזו, רמת החשדנות בין הנשים היתה גבוהה. כך למשל, לא היתה הסכמה שויקי תפגש לבד עם שר האוצר מחשש ש"תמכור אותן". לעתים אף נשמע מבין שורות סיפורה של ויקי, שהנשים במאהל היו למעמסה עליה. בפועל, לא רק שמאהל האמהות החד-הוריות לא שימש כגב תומך ומעצים של גייסות העומדים מאחורי המנהיגה, אלא שהיה צורך להשקיע אנרגיה רבה שהמאבקים הפנימיים בין האמהות לא יפרצו החוצה.

נראה כי מצב זה היה בלתי נמנע בהתחשב באופן הספונטני שבו החל המאבק ושבנו הוקם המאהל. בסיפורה של ויקי אין עדות לארגון קהילתי שיטתי של המאהל ושל הנשים המתקבצות אליו וגרות בו הלכה למעשה. ארגון כזה מחייב בראש ובראשונה דאגה לתנאי סניטציה בסיסית ולבניית סדר-יום המסייע לפתח הזדהות קבוצתית (סולידריות) בין הנשים לקידום מטרות המאבק. תהליך זה מחייב את שיתוף האמהות בהחלטות לגבי ניהול המאבק וניהול המאהל כאחד (Kahn, 1991; שתילון, 1992). נראה, כי היתה החלטה – מודעת או בלתי מודעת - להשקיע את מירב הכוחות בהעצמתה של ויקי מול האפיק התקשורתי ולהשקיע הרבה פחות בארגון האמהות. לצרכי התקשורת, ניתן היה למעשה להסתפק ב"תפאורה" של המאהל – וזה מה שאכן קרה במידה רבה בפועל.

ד. ויקי מול ארגוני הסינגור החברתיים

מאבק האמהות החד-הוריות הפתיע גם את ארגוני הסינגור החברתיים העוסקים בפיתוח קהילתי לקראת שינוי חברתי. השינויים מרחיקי הלכת במדיניות הממשלה בתחום החברתי והקיצוצים החדים בקצבאות הביטוח הלאומי הולידו אמנם ציפייה למאבק חברתי, אולם דומה, כי איש לא צפה, שאת דגל המאבק הבולט ביותר תישא דוקא אשה אלמונית ללא כל רקע בארגון או בהשתתפות במאבקים ציבוריים.

עם זאת, ניכר כי חלק מהארגונים החברתיים, כגון: 'זעקת כל העם', 'התנועה הקיבוצית', 'שתי"ל' ו'ידיד' - זיהו במהירות את היתהוות המאבק ונערכו במידת יכולתם על מנת להשתלב בו.

בתכנון- מחאה על הפגיעה בנשים והבלטת אפלייתן בשוק העבודה - והן מבחינת הדמויות הנשיות המרכזיות שלקחו חלק במאבק, כולל ריבוי היועצות והמומחיות שליוו אותן.

השתלבות הארגונים החברתיים במאבק האישי של ויקי החלה כבר בשלב הצעדה, וגברה בשלב המחאה בירושלים. עם זאת, מעניין להווכח, כי ויקי מציינת רק חלק קטן מ-16 הארגונים שהוצגו בבמוסף יום שישי של עתון 'הארץ' כמי שלוקחים חלק במאבק (ליבוביץ-דר, 2003). סביר להניח כי הדבר נובע בעיקר ממידת המעורבות השונה של הארגונים השונים במאבק וממידת הקרבה שנוצרה בין נציגיהם לבין ויקי.

תפקידים המרכזי של ארגוני הסינגור החברתיים במאבק, כפי שעולה מסיפוריה של ויקי, היה להביא את הצד המקצועי לניהול המאבק. מבחינה זו, היתה זו השלמה חשובה מאוד למנהיגותה של ויקי, שכאמור נשענה על אותנטיות וכריזמה, אך היתה חסרה את הפן המקצועי של ניהול מאבק ציבורי. כבר בשלבים הראשונים, שתי"ל נתפס על-ידי ויקי כגוף שיכול לסייע לה מבחינה מקצועית¹⁰. כך למשל, כבר בפגישה הראשונה עם שר האוצר שהתקיימה למחרת הגעתה לירושלים, אנשי שתי"ל קבעו מי יהיו היועצים המקצועיים וויקי קבעה מי יהיו הנציגות של האמהות. דפוס פעולה זה נשמר גם בהמשך המאבק. יועצת תקשורת ויועצת פוליטית מטעם שתי"ל עבדו בצמוד לויקי ופגישות רבות אתה ועם ארגונים חברתיים אחרים, התקיימו במשרדי שתי"ל בירושלים.

בחירת סוגי הסיוע המקצועי שניתנו על-ידי ארגוני הסינגור החברתיים מבליטה את העובדה, כי ניהול מקצועי יעיל של מאבק ציבורי מחייב הכרות עם מגוון הארגונים ותפקידיהם. יתרה מכך, מאבק מורכב מעין זה מחייב גם שילוב בין בעלי מקצוע מתחומים אחדים, כגון: תחום הארגון הקהילתי, התחום התקשורתי, התחום הפוליטי, תחום המידע והתחום הלוגיסטי – וכי לא ניתן לפעול ללא שילוב יעיל בין הפרופסיות השונות, כגון עובדים סוציאליים קהילתיים, אנשי תקשורת, מומחים פוליטיים, כלכלנים, משפטנים, אנשי לוגיסטיקה ועוד. דומה כי רוב ארגוני הסינגור החוץ-ממסדיים כבר הפנימו את חשיבותה של הגישה הבינתחומית בפעילות החברתית וניכר כי הם היו ערוכים להפעלתה – לפחות במידה מסוימת – באמצעות אנשי מקצוע מתחומים שונים המועסקים על-ידם (הפורום הבינתחומי לפיתוח קהילתי, 2001; כורזים-קורושי, 2002).

סוגיה מרכזית שעלתה מהראיון עם ויקי, והמוכרת מאירועים קהילתיים שונים, מתיחסת לקשר שבין סמכותו של המנהיג הקהילתי לבין הסמכות של אנשי המקצוע בתהליכים של קבלת החלטות (אלטמן, 1996). במילים אחרות: מהו הגבול בין מתן יעוץ מקצועי למנהיגה קהילתי, לבין קבלת ההחלטות במקומה? דומה, כי לא היה ערעור גלוי מכל גורם שהוא על מעמדה של ויקי כמנהיגת המאבק. מקביעה זו מתבקשת חלוקת תפקידים ברורה יותר הקובעת, כי ויקי וחברותיה במאהל מהוות את קהילת הלקוחות של הארגונים החברתיים ולכן הן אמורות להיות שותפות מרכזיות בקבלת ההחלטות האופרטיביות בענייניהן (כרמון, 2002). בדברי הסיכום שלה, ויקי אף מציגה מודל זה כדרך הראויה בעיניה. אולם, לא שמענו מויקי על קבלת יעוץ כל שהוא בכיוון

¹⁰ שתי"ל - שירותי תמיכה ויעוץ לארגונים, מיסודה של הקרן החדשה לישראל, מסייע לארגונים לשינוי חברתי בשלבי הקמתם ובפעולתם השוטפת. שתי"ל, אם כן, אינה רואה את עצמה כארגון חברתי בפני עצמו, אלא כגוף שאמור לסייע לארגונים חברתיים. מעניין לראות כי בפועל, שתי"ל עבדה עם ויקי ישירות, כאילו היתה ארגון בפני עצמו ולא סייעה לארגון חברתי אחר לסייע לה, אם כי פעלה ברמות שיתוף שונות עם ארגונים חברתיים אחרים וכן עם יועצים פרטיים.

של עריכת "חוזה" – ולו מילולי בלבד – בינה לבין יועציה, או בינה לבין 'קהילתה' במאהל. לכן אין זה מפתיע, שבתחום זה התגלו מאבקים סמויים בין הארגונים החברתיים לבין הנשים במאהל שהפכו לשותפיה במאבק. זו גם הסיבה, ככל הנראה, שויקי דיווחה על תלות גדולה מדי באנשי המקצוע ופעמים רבות עולה מדבריה, כי למעשה הרגישה כ"בובה על חוט" בידיהם. ניכר, כי תלות זו הקשתה עליה לפעול בניגוד לעצתם מחשש שגם הם יתנתקו ממנה – כמו שר האוצר. היא המשיכה זאת לילד קטן התלוי בהוריו. כל בחירה לפעול בניגוד לעצת יועציה, היתה כרוכה בחשש להענשתה. הסוגייה של בחירת יעד המאבק מדגימה זאת היטב. מלכתחילה ויקי יצאה לצעדה בדרישה לבטל את הקיצוץ בקצבאות. אולם, לדבריה, אנשי המקצוע משתי"ל יעצו לה שהיעד יהיה שילוב בעבודה ולא החזרת הקצבאות. ויקי, שהיססה מאוד בעניין זה, החליטה לבסוף לשנות את יעד המאבק בהתאם להמלצת היועצים. ההחלטה על שינוי יעד המאבק מועלית על ידה כאחת הטעויות המרכזיות בניהול המאבק וכי בראיה לאחור לא היתה נסוגה מהדרישה הראשונה וכי היתה פועלת בניגוד לעצת אנשי המקצוע.

היבט נוסף שעולה מסיפור המאבק בקשר לארגוני הסינגור הוא הקושי שלהם לפעול בתיאום ובשיתוף פעולה. כך סיכמה זאת ויקי:

"תחילה היו מאמצים כנים ליצור שותפויות בין רוב הארגונים החברתיים שהיו פעילים בשטח. אך אחרי כחודש, האווירה העכירה והחלו מאבקים בין הארגונים החברתיים על 'קרדיטים'. בלטה במיוחד התחרות בין 'שתיל', 'ידיד' ו'הרפורמים'. 'ידיד' אמרו לי ש'שתיל' אוהבים ערבים ושהמניעים שלהם זה לקבל יותר תרומות. היו גם מצבים שאחד הארגונים סידר לי פגישה עם דמות ציבורית בכירה וביקש שהאחרים לא ידעו מזה".

נראה, כי העדרו של "חוזה" לניהול המאבק לא היה חסר רק בין ארגוני הסינגור לבין ויקי, כי אם גם בין הארגונים החברתיים עצמם ובינם לבין הנשים במאהל¹¹. בתחומים אלה, בלטו במיוחד חוסר התיאום בין ויקי לבין הארגונים בנושא קביעת הפגישות עם חברי כנסת ואף בנושא העברת מסרים ודרישות אליהם. בשלבים מסויימים, הדברים הגיעו לכדי השמצות הדדיות בין הארגונים וניסיונות לעקוף את מנהיגותה של ויקי במאהל – פעילות שיש בה כדי לסבך את המאבק שניהלו היה סבוך מלכתחילה. אמנם, ציפייה שלא תהא כל תחרות בין הארגונים החברתיים אינה מציאותית, אך יש מקום לבחון דרכים לצמצומה ככל הניתן¹².

¹¹ השאלה אילו ארגונים – כולל ארגונים פוליטיים – רצוי לכלול בקואליציה היא סוגיה סבוכה ומורכבת (Kahn, 1993; Mizrahi and Rosenthal, 1991) ורק לאחרונה מתחילה להתברר גם בספרות המקצועית בהקשרה הישראלי (קאופמן, 2001 – א', ב'; Mizrahi, 2004).

¹² בהקשר זה חשוב לזכור, שיש מגבלות גם לגבי השימוש בכספי תורמים למטרות פוליטיות לארגונים וולונטריים בארה"ב, ומגבלות אלה חלות גם על התרומות לישראל.

ה. ויקי מול המפלגות והפוליטיקאים

ההתנהלות של ויקי בניהול המאבק מול מפלגות ופוליטיקאים מעידה על יחס זהיר מאוד. אמנם היא פגשה חברי כנסת רבים, אך הפגישות היו יותר למטרות "הזדהות" ולא לגיוסם הישיר למאבק. ויקי הבהירה בשיחתנו, כי נהגה כך באופן מכוון ועל-פי יעוץ שקיבלה מיועציה השונים. החשש היה שהפוליטיקאים יפגמו באותנטיות של המאבק וינצלו אותו למטרותיהם וכי דבר זה עלול לפגוע בקונוונסוס שבו זכה המאבק ועלול להביא לנשירה של רבים מקרב התומכים. בסיכום דבריה, היא חזרה והדגישה את האזהרות שהיא קיבלה מיועציה, שלא תנקוט עמדות פוליטיות ושלא תתחבר עם פוליטיקאים שיזהו אותה עם עמדות מפלגתיות ברורות. זו היתה הסיבה העיקרית להנתקותה מההסתדרות, כבר בשלבים הראשונים של המאבק. כדבריה:

"אני מבינה, שאם הייתי מזדהה עם מפלגה מסוימת, מיד היו נושרים רבים מתמיכתם בי. זה לא פשוט! בגלל זה התנתקתי כבר בהתחלה מההסתדרות. אמרו לי: 'בלי פוליטיקה, בלי טרמפיסטים, שלא יתעלקו עליך, בלי חברי כנסת, לא לדבר עם הימין וגם לא עם השמאל, המאבק צריך להיות שלך ושל האמהות – 'אוטנטי'. רק ככה תצליחי! תנסי להתחבר גם עם קבוצות אחרות – לא רק אמהות חד-הוריות."

על הבחירה של ויקי שלא לגייס את הזירה המפלגתית למאבק, נמתחה עליה ביקורת מכיוונים שונים בטענה, כי למעשה הארגונים החברתיים המובילים ניטרלו את התעניינות הפוליטיקאים וכך גרמו למעשה להפרטת המחאה (גוטווין, 2005). בדיעבד נראה, כי בסופו של דבר ויקי לא הפיקה לקחים ברורים בנדון. בדברי הסיכום שלה היא אמרה לנו:

"מכל זה למדתי שאי אפשר בלי פוליטיקה, אבל גם שזה תחום מושחת. מה שלא עשיתי, תמיד היו כאלה שהתנגדו לי. היום, אני כבר לא מאמינה לאף מפלגה. כל אחד אומר על האחר: 'תיזרה! הם משתמשים בך. תראי מה קרה ליואב קריים מארגון הנכים! איך השתמשו באדם הנפלא הזה ואחר כך זרקו אותו!"

ו. ויקי מול עובדים סוציאליים מהמגזר הציבורי

בדבריה של ויקי יש עדות מעטה ביותר לחלקם של עובדים מהמגזר הציבורי במאבק האמהות החד-הוריות. לכאורה, היה טבעי לצפות שבתקופה של התנערות המדינה מאחריותה החברתית, תוך ניהול מתקפה אידיאולוגית ופגיעה ממשית קשה באוכלוסית-יעד מרכזית של העובדים הסוציאליים, עובדים אלה יצטרפו עם לקוחותיהם לסייע לאמהות החד-הוריות במאבקן (כורזים, 1985; כורזים ומלר, 1987; Abramovitz, 1993). ויקי לא זכרה אירועים כאלה מתקופת שהותה במאהל. היא הזכירה רק את העובדים הסוציאליים שהגיעו מעיריית ירושלים, על-מנת לבדוק פתרונות אישיים לדרי המאהל. ויקי ראתה בפעילות זו של אגף הרווחה פגיעה קשה ביעדי המאבק.

בסיכום לקחיה מהמאבק היא מזכירה בכאב את אכזבתה הגדולה מהעובדים הסוציאליים שלא נרתמו לסייע לאמהות החד-הוריות בשלבים הקריטיים ביותר של המאבק. כדבריה:

"הייתה לי אכזבה גדולה גם מהעובדים הסוציאליים. הם הזמינו אותי להשתתף בפנל בכנס השנתי שלהם. נורא התרגשתי והתכוננתי מה לומר להם. היו שם אלפים. בהתחלה אמרתי רק שני מילים ואז כולם קמו ומחאו לי כפיים. אח"כ הקשבתי לדוברי הפנל – כולם אנשים חכמים שניתחו את המצב. הסתבר לי שהם ידעו הרבה לפני, עד כמה המצב קשה! אז שאלתי אותם: "איפה הייתם?! למה לא הייתם שם בירושלים איתי?! הייתי נורא צריכה אתכם! הרי כל הנתונים וההיכרונות שלכם אותנו היו יכולים לעזור לנו המון! אם הייתם אומרים את כל זה במקומי, עם הניסיון והמקצועיות שלכם, זה היה נשמע אחרת! בסוף, כולם בירכו אותי על דברי ואמרו לי שאני צודקת. במחשבה נוספת על העובדים הסוציאליים, אני לא מבינה משהו: כשפונים אליהם, הם תמיד אומרים שאין להם תקציב. למשל: כשבאים לעובד נוער, הם אומרים שאין להם כסף. אחר כך עוברים לעובדים הקהילתיים – וגם להם אין תקציב. אז בשביל מה צריכים שירותי רווחה? למה הם ממשיכים לשבת שם?! שיקומו ויעזרו לנו!"

אין ספק שהעדרם של עובדים סוציאליים המועסקים על-ידי הממסד ממאבקים חברתיים ברמה הלאומית – ובמיוחד העובדים הקהילתיים שביניהם – מצביע על המעילה של עובדים אלה באמון מטופליהם. אך טבעי היה מצידה של ויקי מצידה של ויקי לצפות מהם להצטרף למאבקה למען השגת משאבים ושינוי הסביבה העויינת לעניין הנשים החד הוריות (המנחם, 2004). אין ספק שהמנהיגות המקצועית תצטרך לתת את הדעת בעתיד, על הדילמה המקצועית הסבוכה של 'הנאמנות הכפולה' לה חשופים העובדים הסוציאליים במגזר הצבורי (Pope, 1989; ; Craig and Mayo, ; 1995 כורזים-קורושי, 2002). נראה, כי דילמה זו שיתקה אותם למעשה ומנעה מהם מלפתח אסטרטגיות חדשות לשינוי חברתי.

ד. האם מאבק החד-הוריות הצליח?

ישנן דרכים רבות להגדיר את מידת ההצלחה של מאבקים צבוריים שמטרתם ליצור שינויים ברמות הלאומיות של הממסד (Gamson, 1975). דרך מקובלת אחת היא לבחון האם הוגדרו יעדי המאבק במשותף על-ידי המשתתפים המרכזיים בו ועד כמה הם הושגו. בהעדר הגדרה משותפת, ניתן לבדוק, האם היו הגדרות שונות להצלחה על-ידי הגורמים השונים שהשתתפו בו (Mizrahi, 1990). דרך נוספת היא לבחון את ההשפעה המצטברת וארוכת-הטווח של המאבק על מדיניות הממשלה. בעבודה זו לא בחננו את ממדי ההצלחה באופן שיטתי, ודומה כי אנו מצויים קרוב מידי לאירוע מכדי שניתן יהיה לבחון את השפעתו ארוכת הטווח. עם זאת ננסה להציג מספר נקודות מבט העשויות לסייע במענה על השאלה האם, ועד כמה הצליח מאבק האמהות החד-הוריות?

נקודת המבט המרכזית בעבודה זו היא של ויקי - כמנהיגת המאבק (Moffatt et al., 2005). בסיכום הראיון הצבנו לה את שאלת ההצלחה באופן ישיר. ויקי ראתה את מאבקה כמוצלח באופן חלקי בלבד, כי היא ראתה שלא השיגה את המטרה המוצהרת שבגללה יצאה לדרך: ביטול הקיצוץ בקצבאות. אך בסיכום הראיון היא בכל זאת הציגה רשימה של הישגים אחדים. כדבריה:

"לדעתי היו הצלחות והישגים חשובים למאבק שלי: (א) הוכנסו תמריצים לעבודה לאמהות חד-הוריות לתוכנית האוצר; (ב) ניתן מענק של 9600 ₪ בשנה לאם חד-הורית שיוצאת לעבודה; (ג) הוחלט לסבסד מעונות ולתת הסעות חינם לעבודה; (ד) הוחלט להעניק 1000 ₪ לכל מעסיק אם חד-הורית; (ה) מצוקת האמהות החד-הוריות הועלתה למודעות הציבור".

כאשר התבקשה ויקי לדרג את מידת ההצלחה של המאבק היא סיכמה אותו בציון 6 (על רצף מ-1-10):

"עובר, אך לא 'נכשל', כי למעשה המאבק עוד לא נגמר".

אכן, כפי שעולה גם מדבריה של ויקי, תוצאות המאבק הן מעורבות. ברור כי המאבק לא הסתיים בהצלחה ברורה ומוחצת, אך דומה כי אין גם מקום להכתירו ככישלון. כאמור, היעד המרכזי של החזרת הקצבאות שקוצצו אכן לא הושג. יתר על כן, ייתכן כי אי ההצלחה להשיג את היעד המרכזי יגרמו לקבוצות אחרות בעתיד לחשוש מלצאת למאבק, מתוך הערכה שסיכוייהם נמוכים. במילים אחרות: לעובדה שלא ניתן לומר כי היתה כאן הצלחה ברורה, יכולה להיות אפקט מצנן על התארגנויות למאבקים עתידיים.

לעומת זאת, בצד ההשגים, ניתן לראות בתוכנית האוצר לסיוע לאמהות החד-הוריות - תוצאה חיובית ישירה של המאבק, אם כי ניתן לבקר את פרטי התוכנית ואת האפקטיביות שלה. גם אם ההישגים הקשורים לתוכנית האוצר ניתנו באופן חד צדדי ובשלב מוקדם יחסית נראה, כי ניתן לראות בכך נסיון לפרק את תנועת המחאה (Gamson, 1975). ואכן, האמהות החד-הוריות הן הקבוצה היחידה שעבורה הוכנה תוכנית כזאת, למרות שמבחינות רבות גם קבוצות נוספות שנפגעו מהקיצוץ יכלו להיות רלוונטיות באותה מידה לתוכנית תמריצים לשילוב בעבודה.

אולם דומה כי ההישג המרכזי של המאבק הוא העלאת הסוגיה של האמהות החד-הוריות - ולמעשה של הסוגיה החברתית של כלל הקבוצות המודרות על סדר היום הציבורי. ניצנים להגברת ההתעניינות בתחומים החברתיים ניתן היה למצוא עוד טרם המאבק, אך דומה כי מאבק האמהות היווה את הפריצה הגדולה והמשמעותית ביותר להעלאת נושא חברתי זה לסדר היום הציבורי בישראל בעשורים האחרונים. כך, סוגיה שפעמים רבות נדחקה לשוליים בשל שאלות בטחוניות או שאלות של דת ומדינה, פרצה לפתע למרכז הבמה.

יתר על כן, החשיפה התקשורתית לסוגיית האמהות החד-הוריות בסיקור המאבק, לא היה בסגנון "המקררים ריקים", אלא של מאבק חברתי מאורגן: לא ממקום של מסכנות, אלא ממקום של הדרה, העדר צדק חברתי ושל זכויות חברתיות.

עצם העלאת הסוגיה על סדר היום הצבורי אינה קובעת את עמדות הציבור כלפיה. עם זאת, אין ספק שלאירוע זה היתה השפעה עצומה על חשיפת האידאולוגיה הניאו-שמרנית המשלטת על המדינה, והאופן שבו היא פוגעת באזרחים החלשים ובעקרונות מדינת הרווחה. האירוע הבליט את אלה שמשלמים את המחיר החברתי של ההחלטות הכלכליות הבלתי מוסריות. כפי שאמרה לנו ויקי בציניות בדברי ההערכה שלה בסיכום פגישתנו:

"לגבי ביבי, לדעתי זה בסדר מה שהוא עושה. הוא רוצה קפיטליזם. הוא רוצה ליעל את המדינה. זה יופי! אבל למה רק על-ידי פגיעה בחלשים? למה כשהוא לוקח מההטבות שלי על-מנת להציל את המדינה, הוא לא לוקח כלום מההטבות של עצמו? למה הם צריכים שם שני שרי אוצר?¹³ ואם הפוליטיקאים דורשים התייעלות מהעיריות, למה הם לא דורשים התייעלות גם מהכנסת? למה הם צריכים שם 120 חברי כנסת? או לגבי תוואי הגדר: למה אני צריכה לשלם את הטעויות שהם עשו? שיקצצו מעצמם את הטעויות שלהם! אם היו מקצצים מכולם, לפחות אפשר היה לראות שיש צדק ויש שוויון. לא יתכן לפגוע כל הזמן רק בחלשים!"

בקרב רבים בציבור, המאבק לא ניתפס רק כסיפורה האישי של ויקי כאם חד-הורית, אלא כבעיה של כלל האמהות החד-הוריות. עם זאת, אין אנו משוכנעים שרוב הציבור עשה את החיבור בין מצבן של האמהות החד-הוריות לראיה רחבה יותר של המצב החברתי-כלכלי בישראל ומשמעויותיו הפוליטיות.

יתירה מזאת, דומה כי החשיפה התקשורתית שלה זכה המאבק הצליחה לשבור במידה מסוימת את ה"אחרות" של משפחות חד-הוריות. גם בשעה שהמודעות לבעיותיהן גברה בקרב גורמי מקצוע ובמידה מסוימת גם בקרב מקבלי החלטות, הרי שהיחס של הציבור למשפחות אלו (כולל של רבות מהנשים החד-הוריות עצמן) היה פעמים רבות אמביוולנטי. בקרב חלק מהציבור, נשים אלו נתפסו כבלתי אחראיות ולכן כבלתי ראויות לסיוע בכך, שהחליטו להביא ילדים לעולם כאשר הן אינן מסוגלות לדאוג להם שלא על חשבון הציבור. עם הופעתה של ויקי על סדר-היום הציבורי, דמותה הפכה לסמל הנשים החד-הוריות. קשה שלא לשים לב לאמפתיה שהיא יצרה סביבה גם בקרב אלו שלא קיבלו את עמדתה. כפי שאמרה לנו בדברי הסיכום:

"המזל שלי היה שגם אלו שהיו נגדי אמרו לי: 'ויקי, אנחנו נגדך, אבל קשה שלא לאהוב אותך'".

יכולתה של ויקי ליצור אמפתיה כלפיה – ולו חלקית – יכולה לשמש בעתיד כבלם יעיל מפני גיוס לגיטימציה ציבורית גורפת על-ידי האוצר להמשך הפגיעה במשפחות אלה.

לסיכום: נראה, כי ויקי קנפו וחברותיה הצליחו להותיר חותם בהיסטוריה של תנועות המחאה בישראל, למרות שהיעד המרכזי של המאבק – החזרת הקצבאות שקוצצו – לא הושג. המאבק הצליח באופן מרשים להביא למרכז התודעה הציבורית את הסוגיה החברתית-כלכלית

¹³ באותם ימים, כיהן ח"כ מאיר שטרית כשר שני במשרד האוצר

Jerusalem Papers in Regulation & Governance

של מצוקת האמהות החד-הוריות ואת סוגיית הפגיעה בשכבות החלשות בכלל. ביציאתה "להגן על גוזליה", היא הצליחה להפוך בעיה אישית לבעיה חברתית, וכך המאבק שהחל עם אשה בודדה, הצליח במקום שמאמצים קודמים על-ידי ארגונים חברתיים - כשלו.

תולדות המאבקים החברתיים בישראל ובעולם מראה, כי יש להם השפעה מצטברת על קובעי המדיניות בטווח הרחוק. כך גרמו אירועי ואדי סליב בשנות ה-50 לחקיקת חוק משפחות ברוכות ילדים; מהומות "הפנתרים השחורים" בתחילת שנות ה-70 גרמו למינוי "ועדת כץ" לילדים ובני נוער במצוקה ולחקיקת "חוק אבטחת הכנסה"; תנועת "האוהלים" בשנות ה-80 קידמה את תנאי הדיור הציבורי בישראל; עשרות מאהלי הזוגות הצעירים – נפגעי הדיור של העלייה בקיץ 1990 – קידמו את תנופת הבניה של דיור מסובסד; ומחאת הזקנים של שנות ה-90 בלמה את כוונות הקיצוצים של הממשלה, בסיוע הסתדרות הגמלאים (קטן, 2003).

ימים יגידו כיצד – ואם בכלל – ישפיע מאבק זה על קובעי המדיניות החברתית-כלכלית בעתיד.

מקורות

- אלטמן, א. (1996), **מנהיגות קהילתית – סקירת ספרות, דילמות ואתגרים**, המכון למנהיגות בניהול.
- ברנשטיין, ד. (1979), הפנתרים השחורים – קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית, **מגמות**, כ"ה, 65-80.
- גוטוויץ, ד. (2005), "התפרקות השמאל החברתי היא איום קיומי", **ארץ אחרת**, מס' 22-20: 27. המוסד לביטוח לאומי (2001), **סקירה שנתית**, עמ' 111.
- המנחם, א. (2004), "דבר העורך", **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, מס' 20: 5-7. הפרורם הבינתחומי לפיתוח קהילתי (2001), **החזון, תחומי פעולה וחלופות ליישום**, מסמך שנדון בסמינר אפעל.
- כורזים, י. (1985), היערכות עובדים סוציאליים כמסנגרים וכמתריעים חברתיים בתקופה של צמצום משאבים, **בטחון סוציאלי**, מס' 27: 128-136.
- כורזים, י. ומלר, י. (1987), קיצוצים בשירותי רווחה מנקודת מבטם של עובדים סוציאליים, **חברה ורווחה**, כרך ח', מס' 2: 103-113.
- כורזים-קורושי, י. (2002), עבודה קהילתית ממסדית וחוף-ממסדית בישראל: האם כיוונה לקראת מאזן כוחות חדש?, **חברה ורווחה**, כ"ב, 3: 325-343.
- כרמון, א. (מאי 2002), "בינתחומיות בפיתוח קהילתי – מהמשגה לעשייה", חולק בכנס השנתי השלישי של הפרורם הבינתחומי לפיתוח קהילתי בסמינר אפעל.
- ליבוויץ-דר, ש. (1.8.2003), עזרת נשים, **מוסף הארץ**, עמ' 18-24.
- סבירסקי, ש., קראוס, ו., קונור-אטיאס, א., הרבסט, ע. (דצמבר 2002), "מידע על שוויון – אמהות חד הוריות בישראל", מרכז אדוה, **שוויון**, מס' 12.
- סטריאר, ר. (2001), מהדרה למעורבות חברתית, **חברה ורווחה**, כ"א, 2: 213-132.
- קאופמן, ר. (2001א'), השפעת מניעים ואינטרסים על הצטרפות ארגונים וולונטריים לקואליציה למאבק ציבורי, **חברה ורווחה**, כ"א, 1: 5-25.
- קאופמן, ר. (2001ב'), היבטים ארגוניים של פעילות קואליציונית לשינוי חברתי, **ביטחון סוציאלי**, מס' 59: 47-63.
- קטן, י. (14.8.2003), דברים במפגש התיעצות לעובדי קהילה בנושא: **התארגנות האמהות החד-הוריות**, בחסות הפרורם הבינתחומי לפיתוח קהילתי, השירות לעבודה קהילתית ועמותת העובדים הסוציאליים הקהילתיים; סמינר אפעל.

- שתילון, מס' 16 (1992), "אסטרטגיה למאבק ציבורי", שתי"ל- שירותי תמיכה ויעוץ לארגונים
מיסודה של הקרן החדשה לישראל, עמ': 1-2.
- Abramivitz, M. (1993), "Should all Social Work Students be Educated for Social Change? PRO", **Journal of Social Work Education**, Vol. 29, No.1:6-18.
- Abramovitz, M.(1995), "From Tenement Class to Dangerous Class to Underclass – Blaming Women for Social Problems, in Van Den Bergh (Ed'): **Feminist Practice in the 21st Century**, NASW Press, 1995.
- Abramovitz, M.. (2000), **Under Attack, Fighting Back: Women and Welfare in the United States**, New York University Press.
- Abramovitz, M. (2001), "Learning from the History of Poor and Working-Class Women's Activism", **Annals of the American Academy**, No. 577:118-130.
- Clandidin, J.D. and Connelly, M.F. (2000), **Narrative Inquiry: Experience and Story in Qualitative Research**, Jossey-Bass Publishers
- Corradi, C. (1991), "Text, Context and Individual Meaning: Rethinking Life Stories in a Hermeneutic Frame", **Discourse and Society**, 2 (1), 105-118.
- Craig, G., and Mayo, M. (1995). Editorial introduction: Rediscovering community development – some prerequisites for working "in and against the state". **Community Development Journal**, 30(2), 105-109.
- Gamson, W.A. (1975), **The Strategy of Social Protest**, The Dorsey Press.
- Hardcastle, D.A., Wenocur, S. and Powers, P. (1997), **Community Practice – Theories and Skills for Social Workers**, (Chapter 3), Oxford University Press.
- Joseph, B., Lob, S., McLaughlin, P., Mizrahi, T., Peterson, J., Rosenthal, B. & Sugerman, F. (1989), **Women Organizers: A beginning Collection of Refernces and Recources**. ECCO/WOC, Hunter College School of Social Work, New York.
- Kahn, S. (1991), **Organizing – A Guide for Grassroots Leaders**, (Chapters: 3, 13, 15, 17), NASW Press, Maryland.
- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R., Zilber, Tamar (1998), **Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation**, Applied Social Research Methods Series, Vol. 47, Sage Publications.
- Mizrahi, T. (1990), "'Biting the Hand that Feeds Them' – Organizing in the Welfare Rights Movement", **Health/PAC Bulletin**, 20(4):26-30.
- Mizrahi, T (2004), "Are Movements for Social and Economic Justice Growing? Reports on Protest and Social Action in the US and Israel", **Journal of Community Practice**, 12(1/2):155-160.
- Mizrahi, T. and Rosenthal, B.B. (1993), **Managing Dynamic tensions in Social**

- Change Coalitions, in: Mizrahi and Morrison (Editors), **Community Organization and Social Administration – Advances, Trends and Emerging Principles**, The Hawoth Press. pp:11-40.
- Moffatt, K., George, U., Lee, S. and McGarth, S. (2005), “Community Practice Reserchers as Reflective Learners”, **British Journal of Social Work**, 35(1):89-104
- Pope, J. (1989), **Biting the Hand That Feeds Them - Organizing Women on Welfare at the Grass Roots Level**, Praeger.
- Seidman, I. (1997), **Interviewing as Qualitative Research – A Guide for Research in Education and social sciences**, Teachers College Press 1997.
- Staples, L. (2004), Moving in to Action, in: **Roots to Power – A Manual for Grassroots Organizing**, Praeger, pp:143-170.
- Yin, R. K. (1989), **Case Study Research: Design and Methods**, Applied Social Research Methods Series, Vol.5, Sage Publications, International Educational and Professional Publisher, Thousand Oaks, London, New Delhi.
- Yin, R. K. (1993), **Applications of Case Study Research**, Applied Social Research Methods Series, Vol.34, Sage Publications, International Educational and Professional Publisher, Thousand Oaks, London, New Delhi.